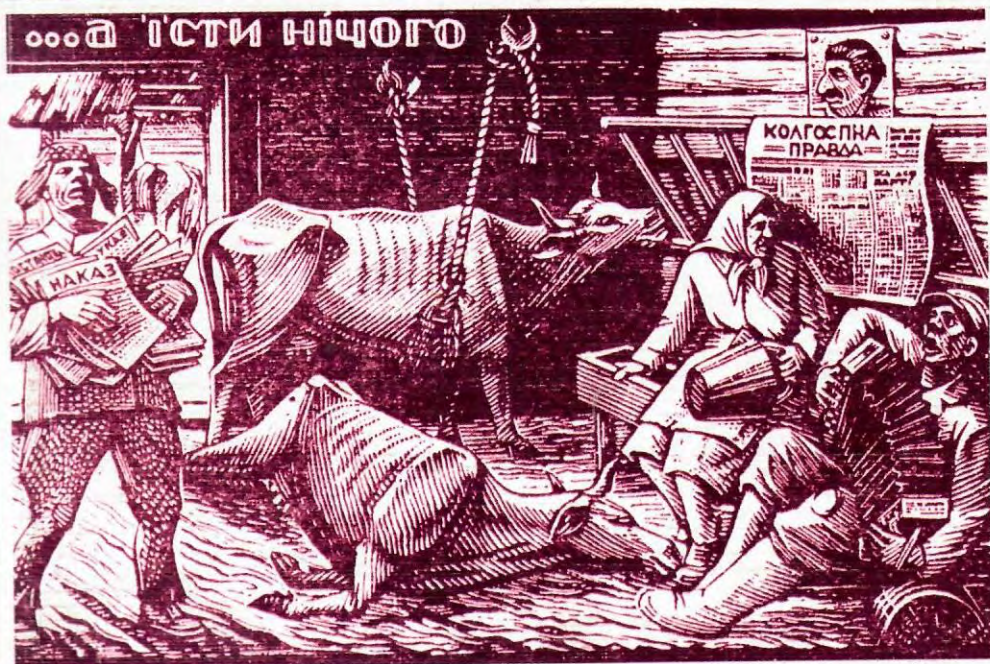

Давидюк Руслана, Жив'юк Андрій

“Почутися одним нерозривним
зі своїми братами і сестрами
Великої України”

РІВНЕНЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНА ГРУПА КНИГИ
«РЕАБІЛІТОВАНИ ІСТОРІЄЮ. РІВНЕНЬКА ОБЛАСТЬ»

Давидюк Руслана, Жив'юк Андрій

**«Почутися одним нерозривним
зі своїми братами і сестрами
Великої України»**

*Відлуння Голодомору 1932-1933 років
на Рівненщині*

Рівне
ВАТ „Рівненська друкарня”
2008

УДК 94(477.8) «1932/1933»
ББК 63.3 (4 Укр - 4 Рів) 62
Д 131

Рецензенти:

С. В. Кульчицький – доктор історичних наук, професор
Ю. І. Шаповал – доктор історичних наук, професор

Давидюк Р. П., Жив'юк А. А.

Д 131 «Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України»: Відлуння Голодомору 1932-1933 рр. на Рівненщині. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. – 92 с.

ISBN 978-966-403-028-8

В науково-історичному нарисі вперше зібрано, проаналізовано і узагальнено документальний матеріал про реагування населення Рівненщини, яка входила до складу Другої Речі Посполитої, на Голодомор 1932-1933 років у Радянській Україні. Йдеться про форми поширення і зміст відомостей щодо голодової трагедії селянства Великої України серед населення західноукраїнських земель, реакцію на це польської влади і українського загалу, зокрема політичних, громадських, церковних організацій, що діяли на території Волинського воеводства, проведення ними допомогової акції голодуючим, намагання радянської влади знищити пам'ять про голод 1932-1933 років після входження Рівненщини до складу СРСР. Використано архівні документи, зокрема Державного архіву Рівненської області.

Для дослідників, викладачів, студентів, учнів, широкого читачького загалу.

УДК 94(477.8) «1932/1933»
ББК 63.3 (4 Укр - 4 Рів) 62

ISBN 978-966-403-028-8

© Науково-редакційна група книги
«Реабілітовані історією. Рівненська область»
© Андрій Жив'юк, науково-історичний нарис,
публікація документів
© Руслана Давидюк, науково-історичний нарис

До читачів книги

Прийняття Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» 28 листопада 2006 року, в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу, наслідком зумисних дій сталінського режиму, спрямованих на масове знищення українських селян, спонукає кожного українця осмислити витoki і наслідки цієї трагедії. Що ж до органів державної влади, громадських і політичних організацій, науковців, то вони зобов'язані дослідити та донести до суспільства об'єктивну інформацію про цей злочин проти людяності і людства, про плани більшовицької партії виморити голодом українських хліборобів, зруйнувати традиційну культуру українського села, знищити будь-які намагання українців до виборювання власної незалежної держави, змінити етнічну карту України.

Умисність злочинних дій комуністичної тоталітарної держави з назвою СРСР щодо українського селянства вияскравлює, між іншим, та обставина, що населення сучасної Рівненщини, яка у 1920-1930-х роках належала до складу Польщі, знаходячись в однакових природно-кліматичних умовах з прикордонними районами Радянської України, хоча б Житомирщини і Хмельниччини, ніякого голоду не зазнало. Водночас, маючи відомості про голодний мор, що лютував за якихось 10-20-30 км від їхніх осель, мешканці Волині й Полісся не залишились байдужими до страшного горя, яке спіткало українців за Вілією і Збручем. Вони чинили так, як веліло їм національне чуття, як закликала тоді одна з українських газет — «в отому великанському горю, найстрашнішому від часів татарських наїздів — західна вітка української нації мусить психічно почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України».

Цей нерозривний зв'язок Західної України з Україною Наддніпрянською, Україною Сходу, Півночі, Півдня виявився у чисельних вічах, зібраннях, всенародному складанні грошової і продуктової допомоги, наданні прихистку для втікачів з УСРР, інтервенціях до радянських представництв, молитвах за порятунок живих і упокій душі померлих земляків-українців. Без огляду на заборони і переслідування з

боку польської влади, в цих заходах брали участь політики, інтелігенція, духовенство, селяни, робітники, службовці, молодь... За що згодом влада радянська по-своєму поквиталася з ними, відправивши десятки тисяч рівнян на смерть, в ув'язнення і заслання. Названі та інші історичні сюжети, пов'язані з відлунням трагедії Голодомору на Рівненщині, ви знайдете на сторінках цієї книжки.

Щиро сподіваюсь, що вона стане кроком до повернення історичної правди про події 75-річної давності, сприятиме пробудженню історичної пам'яті та уваги суспільства, в першу чергу молоді, до нашого минулого.

**Віктор Матчук,
голова Рівненської обласної державної адміністрації**

**«Почутися одним нерозривним
зі своїми братами і сестрами Великої України»
*Відлуння Голодомору 1932-1933 років на Рівненщині***

Голодомор 1932-1933 рр. за своїми наслідками — економічними, політичними, демографічними, морально-етичними, соціально-психологічними — видається найжахливішим періодом української історії. Як трагедія, масштаби якої неможливо збагнути, голод травмував націю, залишивши на її тілі глибокі соціальні, психологічні та демографічні шрами. Катастрофічні наслідки голодомору 1932-1933 рр. відчутні в українському суспільстві й понині і, очевидно, даватимуться взнаки ще тривалий час.

На питання «Чому Україна стала жертвою страшного геноциду голодом?» чітко відповів один з перших дослідників трагедії, американський вчений, який жив в Україні, Джеймс Мейс. Він писав: «Тому, що вона мала більше населення, ніж усі інші, разом узяті, неросійські республіки. Тому, що вона мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, уроки гетьманщини, спільної боротьби селян за свої права не минули безслідно. В Україні до 1933 р. були створені і існували розвинена державна організація, хоч і у рамках поліцейських обмежень, національні державні організації, набула значного розвитку культура, поширилася сфера вживання української мови на пролетаріат та на органи державного управління. Щоб перетворити СРСР у сталінську імперію, потрібно було зламати Україну. Це Сталін здійснив шляхом організації голодного мору... Режим оголосив війну селянству взагалі, домагаючись не підтримки, а повної і безмежної покори» [62, с.45].

Виконання плану першої п'ятирічки (1928-1932 рр.) потребувало величезних капіталовкладень, їх нестача мала компенсуватися жорстокою експлуатацією населення. Примусовою працею можна було побудувати заводи, але, щоб забезпечити їх новітнім устаткуванням, потрібні були гроші. Головним джерелом отримання необхідних коштів став продаж за кордон зерна [17, с.178].

У 1929 р. на Заході розпочалася затяжна економічна депресія, яка призвела до різкого падіння цін на хліб. Це означало, що радянському керівництву для одержання необхідної кількості промислового устаткування потрібно було збільшити експорт зерна. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) взяв курс на здійснення суцільної колективізації. Україна, як основний постачальник зерна на ринок, займала у цих планах особливе місце. Тут колективізацію планувалося закінчити восени 1931 – навесні 1932 рр. Місцеве керівництво скоротило цей термін ще більше: до осені 1930 р. Такі високі темпи колективізації міг забезпечити тільки примус, війна з селянством. Той, хто не вступав до колгоспу, прирівнювався до ворога радянської влади і злочинця.

Однак, в Україні, де були міцними традиції індивідуального сільського господарства, колективізація зіштовхнулася з сильним селянським опором – нищенням майна, відкритими бунтами, для придушення яких влада застосовувала навіть техніку.

Примусова праця у колгоспах відзначалася низькою продуктивністю, посівні площі у республіці з 1931 по 1932 р. скоротилися на 20%, а втрати врожаю досягли у 1931 р. 30%. Хлібозаготівельна комісія на чолі з Молотовим та Кагановичем, яка прибула восени 1932 р., вивезла з України майже всі хлібні запаси.

Наслідком такої політики стала жахлива катастрофа – голодомор 1932-1933 рр. Люди вимирали цілими селами. У грудні 1932 р. була введена система внутрішніх паспортів, яка фактично прикріпляла селян до їхніх сіл і не дозволяла їм виїжджати до міста. У час голоду була ухвалена постанова РНК СРСР «Про охорону соціалістичної власності», за якою крадіжка майна в колгоспі каралася розстрілом, або, за пом'якшуючих обставин, 10 роками ув'язнення («закон про п'ять колосків»).

Окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару, голод завдав не виправної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями. Замість нього з'явилося колгоспне село, яке вже не повставало проти радянської влади. Колективізація приглушила почуття

індивідуалізму, яке було основним для ідентичності українського селянина. Тим самим вона поклала початок процесу «із селян — у радянських людей», який завершився вже після Другої світової війни, захопивши новоприєднані до СРСР землі, зокрема і Рівненщину.

На декілька поколінь наперед голодомор 1932-1933 рр. імплантував у свідомість селянства соціальний страх, політичну апатію і пасивність. Голод перервав тяглість поколінь у розвитку української національної еліти. У цьому відношенні соціальні наслідки голоду протривали в часі аж до останніх років існування УРСР. Голод призупинив «українізацію» міст Сходу та Півдня України: після нього поповнення міського населення відбувалося, в основному, за рахунок міграції з Росії [17, с.184]. Усього в Україну перевезли тоді 21.856 господарств (117.149 осіб) [78, с.14]. Отже, голодомор 1932-1933 рр. призвів до значної зміни національного складу населення України.

Найбільше постраждали тодішня Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська). На них припадало 52,8 відсотка загиблих. Фактично ж голод охопив увесь центр, південь, північ та схід України. Майже жодну родину не минуло це страшне лихо. В першій половині 1933 р., за підрахунками С.Соснового, опублікованими у 1942 р., в Україні від голоду помирало 17 людей щохвилини, тисяча — щоднини, майже 25 тисяч — щодоби [54, с.388].

У той час, коли число жертв від голоду в Радянській Україні доходило до мільйонів, у Волинському воєводстві, що перебувало у складі Другої Речі Посполитої, спостерігався високий природний приріст, зокрема за період 1921-1931 рр. чисельність населення Польщі зросла на 19%, а Волині — на 33% [97, s.72]. Народжуваність у Волинському воєводстві була на 7% вищою від загальнопольської, за рівнем смертності — на 5% нижчою від середнього по Польщі. Відповідно був досить високим природній приріст — на 20% вищим від загальнопольського [56, с.103].

Без огляду на жакливі людські втрати, сталінське керівництво ставилося до голоду, як до неіснуючого явища. Навіть у партійному діловодстві слово голод не згадувалося. Радянсь-

ка влада не шкодувала коштів та зусиль, щоб затаїти факти і наслідки голоду від світової громадськості. «Комуністи забороняють чужинним журналістам відвідувати Україну», — зафіксував 21 серпня 1933 р. у своєму щоденнику московський кореспондент нью-йоркського щоденника «Нью-Йорк Гералд Трібюн». «Україна і Північний Кавказ, де був великий голод зимою і весною, тепер замкнені для самостійних поїздок кореспондентів. Закордонним кореспондентам, що приїзять сюди на короткий час, дозволяють виїздити на провінцію під «охороною», але це нагадує потьомкінські села, які будували для цариці Катерини другої», — повідомляла газета «Новий час» [70, с.2].

Незважаючи на зусилля більшовицької влади замовчати трагедію, звістки про голод досягали цивілізованого світу. Жителі Рівненщини, територія якої прилягала до СРСР, були достатньо поінформовані про те становище, у якому опинилися українці в Радянській Україні. Носіями інформації про голод були біженці з Радянського Союзу, закордонні робітники та журналісти, які на власні очі побачили «соціалістичні зміни» у сільському господарстві. Так, в одному із французьких щоденників за 30 липня 1933 р. вміщена велика стаття під заголовком «Голод селянства в Росії», витримки з якої опублікувала західноукраїнська преса. Автор статті чимало місця присвячує Україні, наголошуючи: «Україна, країна, яка завжди топилася у багатстві, не є нині нічим іншим як звичайна пустиня. Селянин змордований, переслідуваний, зголоджений. Села на Україні є тихі, як цвинтарі. Україна, ограбовано цілковито, жие в скрайній нужді. Нині, переїзджаючи через Україну бачите, як цілі хмари селян вдираються до потягів і жебракують у подорожуючих» [69, с.2].

Інший закордонний журналіст свідчив: «Частини сіл і навіть цілі села вилюднені. У деяких хатах вікна, позабивані дошками, вказують на те, що їх власники мали намір принаймі повернутися. Мешканці їх або заслані на північ, або повмирали, або мандрують, шукаючи хліба. Трупі по вулицях міст і сіл, людоїдство. Ніякої помочі уряд голодним не надає. Пересічно населення зменшилося від четвертини до третини, є села, де повмирало більше половини населення.

І навіть є такі, що стоять цілком порожні.... Трупі закопані так неглибоко, що по дощі вони показуються на поверхні, їх викопують знову і складають у спільні глибші ями» [95, с.1]

Голодуючі селяни писали про голод своїм родичам за кордоном, а пізніше уривки з цих листів публікувала закордонна та західноукраїнська преса. Так, на сторінках часопису «Громадський голос» повідомлялося, що до редакції надійшов лист, якого отримали мешканці Західної Волині від рідні з Великої України. Автори писали: «Дорогі наші родичі, сестро Фаню і брате Тарасе. На запит чи ми живі, живі, але не всі, вперше немає матінки, котра опухла з голоду, перед смертю просила хоча кришку хліба, то я пішла по заможних своїх і ніде не дістала.... То мати зібрала послідні сили і пішла до колективу і просила дати хліба. Відповідь така: «Кто работает, тот и ест». — То дайте роботу. — «Ти уже старая. И опухшая, куда тебе работать». Повернувшись без нічого, мати полізла на піч, але голод не давав спокою. Хотіла злазити і впала на долівку і в голодних муках покінчилася» [18, с.3].

У наступному числі «Громадського голосу» наводилися фрагменти ще двох листів від сестер з Київщини до рідні на Волині. Одна з них писала, «що вже не має чоловіка та що двоє її дітей померло з голоду. Осталася ще вона з чотирьохма дітьми. Ходила працювати в колектив. Має корову, котрою орали в колективі, а коли був дощ, то помагала при кухні, де вломила собі руку. І тепер стоїть перед загрозою голодової смерті, бо хто робить у колективі, той дістає пів фунта хліба на добу, а дітей віддає до ясел. А тепер робити не годна». Інша сестра повідомляла, що вона з сім'єю (двоє дітей і чоловік), як куркулі, опинились поза колгоспом. У них конфіскували все — від коня до курки. «Ємо поки що лист з шовковиці і липи, — веде сумну розповідь жінка, — сушимо, товчем, місим, печем, а потім знов товчем і варимо лемішку і тим живимось. Надіялись на бульбу і дещо сіяли. То два місяці йшли кріпкі дощі і позаливало все. Надій на життя нема» [19, с.3].

Польськомовна газета «Волинь» у числі від 5 березня 1933 р. повідомила, що до редакції потрапила низка листів та інформацій з Радянської України, які характеризували надзви-

чайно тяжке становище населення. В одному з листів йшлося: «Хліба немає абсолютно, немає нічого — немає ніякої їжі... Дуже просимо Вас прислати нам посилку з їжею — не вимагаємо, щоб купували, але, те, що маєте в господарстві і що Бог дав. Вибачте за таке прохання, але голод змушує...». При кінці листа зазначалося: «Ще раз Вас просимо, змилюйтесь і пришліть нам якусь живність, бо ми вже зараз і не купимо, і не випросимо, і не вкрадемо, бо нема що і нема в кого» [100, с.8].

Інформація про голод іноді поширювалася у досить незвичний спосіб. Так, у прикордонному селі Татарівка (тепер с.Веселинівка) на Славуччині, яке межувало з територією Рівненщини, що у той час перебувала у складі Другої Речі Посполитої, колгоспниця Ярина Корсун під час польових робіт вийшла до державного кордону з Польщею і, побачивши працюючих з того боку селян, стала їм кричати: «Дайте нам хліба, ми гинемо з голоду» [51, с.5]. Про подібні спроби повідомити про голод своїх земляків на Рівненщині згадує у своїх спогадах Форсюк Сергій Аврамович, 1925 року народження, житель м. Здолбунова, який у ті часи мешкав у с. Кривин Славутського району Хмельницької області. Проте, як свідчить Сергій Аврамович, реакції з польського боку на такі прохання не було, і бути не могло, адже кордон був надзвичайно щільний і ретельно охоронявся. Застава розміщувалася біля застави, на них перебувала значна частина прикордонників з собаками, був натянутий колючий дріт. Міцною була погранзастава у Кривині, а особливо у Славуті [80]. Характерно, що ще в жовтні 1931 р. в одному з таємних документів, підготовлених органами ДПУ, давалась політична характеристика Славутського району, як прикордонного. Зазначалося, що на відстані 19 км від Славуті проходить кордон із Польщею. 59 сіл цього району (всі вони перераховуються) брали участь у так званих «волинках», тобто протестували проти «перекручувань по колективізації» [4, с.95].

Ставлення сталінського тоталітарного режиму до українських селян викликало різку реакцію та спротив української спільноти поза межами Радянського Союзу. Особливу роль у поширенні правди про голодомор відіграла західноукраїн-

ська громада, що перебувала у складі Польщі і була на той час найчисельнішою, після УСРР, українською спільнотою. За даними перепису населення 1921 р., у Волинському воєводстві, яке займало 35.754 км.кв., проживало 1 млн. 134 тис. українців. Адміністративно до Волинського воєводства входили повіти, які охоплювали територію сучасної Рівненщини, зокрема Дубенський повіт займав територію 3.275 км.кв., Здолбунівський — 1.349, Костопільський — 3.496, Рівненський — 2.898, Сарненський — 5.478 км.кв. [98, с.424].

Мешканці Рівненщини добре розуміли причини голоду і знали про його страхіття, про що свідчать публікації на сторінках місцевих пресових органів, зокрема «Української Ниви», редакція якої ще у 1928 р. була переведена з Варшави до Луцька [97, с.9]. На сторінках цієї газети автори вміщали статті під рубрикою «Голод на Україні», де наголошували: «Не дивлячись на добрий сьогорічний урожай на Україні, населення гине з голоду, бо большевики тисячами вагонів вивозять хліб з України до Московщини для «своих потребителів». Крім того, завдяки лихій совітській господарці, український хліб мільйонами пудів гние під дощем на складах і станціях. Так, наприклад на ст. Жмеринка ссипано на площадках під відкритим небом понад 4 млн. пудів зерна і це зерно зіпріло й гние. Українські селяни під багнетами московських чекістів примусово звозять свій хліб на ссипні пункти, а самі повертаються додому на голодну смерть» [15, с.4]. Дописувачі твердили, що «українському народові вільно на українській землі працювати, вільно голодувати й вільно в темній могилі спочивати. Але не вільно користати з праці рук своїх, не вільно дітям своїм дати того хліба, що засіяно було його власними руками. Старенька баечка про дурного «хохла», що таку умову мав з хитрим кацапом: тобі бублик, а мені дірка. А може не стільки дурний, скільки покривджений «усім культурним світом». Осамотнений у своїй чорній долі, проданий за 30 юдиних срібняків — концесій, нафти, поставок» [81, с.3].

Газета «Новий час» вмістила передовицю «Трагедія народу», яка доводила читачам, що трагедія українців у Радянському Союзі — трагедія загальноукраїнська, закликаючи їх до загальнонаціональної солідарності, оскільки ніхто в світі,

окрім самих українців, на цю біду, за великим рахунком, реагувати не хоче: «Як стверджують нечисленні листи з тамтого боку, які якимсь чудом передираються через червону цензуру; як доказують це жахливі описи утікачів звідтіля; як підтверджують це заподання чужинців — Україна перемінилася в одне жахливе цвинтарище. Не десятки, не сотні, не тисячі і не сотні тисяч, але вже мільйони Українців гине голодовою смертю. Доведено до того, що серед культурного європейського народу появилось найжахливіше, що тільки може собі культурна людина уявити — людодство. Це варварська Москва допровадила до такого стану культурну націю, що живе на землі найурожайнішій в Європі. [...] Але з приводу трагедії українського народу, трагедії, яка свою рівню може найти хіба тільки в добі наїзду на Європу азійських орд — з приводу цієї трагедії «культурний» світ мовчить. Та не тільки мовчить! Він підписує пакти порозумінь, союзів, він власне використовує ту трагедію, щоби з Москви, занятої поголовним винищуванням великого українського народу — добути нові матеріяльні концесії. Такий той культурний світ і апелювати до нього, надіятися від нього хоча б тільки плятонічних виявів співчуття — даремно [...] І не до того світа треба нині апелювати, бо шкода на це паперу. Але в отому великанському горю, найстрашнішому від часів татарських наїздів — західна вітка української нації мусить психічно почувитися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України» [67, с.1].

Західноукраїнські газети, зокрема часописи «Діло», «Новий час», «Українська Нива» та інші передруковували статті з преси Західної Європи, назви яких свідчать про їхній зміст: «Страшне лихоліття на Україні», «Україна — невралгічна точка» (з швейцарського журналу «Журналь де Жетв»), «Політика безприкладного хижачтва» та інші [91, арк.25].

Згадувалося на сторінках західноукраїнської преси про перебіг та наслідки голоду: «Кількість померлих від голоду доходить до 6 млн., тобто 15% загальної людності.... Околиці Вінниці і Чернигова майже цілковито опустіли. Савітський уряд виділив спеціальну комісію, яка порожні околиці має заселювати росіянами і жидами» [15, с.3]. Інший номер газети подавав: «Лінія залізниці Харків — Одеса обса-

жена цілими громадами виснажених від голоду дітей і жінок. Земля лежить облогом — необроблена. У зв'язку з колективізацією цілі повіти перебувають у стані хронічного голодування. Уряд у 1933 р., не дивлячись на сумні наслідки колективізаційного переділу землі, застосував страшні податкові репресії. Від селян забрано весь хліб, як тепер висловлюються на Україні, «под метьолку». А у зв'язку з цим людність почала масово вмирати.... Совітський уряд не дозволяє ховати мерців, доки вони не почнуть розкладатися, бо людність викопує свіжо похованих небіжчиків і з'їдає їх» [81, с.3].

Зауважимо, що в окремих виданнях факт голодомору в СРСР ставився під сумнів. Газета «Боротьба», орган партії «Українське селянське об'єднання», опублікувала, з посиланням на варшавський «Кур'єр поранни», фрагменти вразень капітана М. Лепецкі, ад'ютанта маршала Ю. Пілсудського, з його подорожі шляхом Москва — Іркутськ. М. Лепецкі, на основі побаченого в Москві, стверджував, що «належало би може вже скінчити з тими варшавськими байочками про Росію. Наприклад із тим голодом. Так, як подає певна частина нашої преси, там люди «пухнуть із голоду», лихо одягаються, «падають на вулицях як мухи». Розумію, чому ті часописи це пишуть, але не розумію, як їм таке писання не набридне. Солов'їних язичків в Москві не їдять — це правда, вщерть тарелів не переливають — це також правда, але з тим голодом це вже занадто пересолення, щоби його так безустанно повторювати» [6, с.2]. Знайти голод у Москві, та ще й маючи певну настанову, капітан М. Лепецкі, звісно, не міг. Але чим керувалась частина західноукраїнської лівої преси, передруковуючи нотатки ад'ютанта Ю. Пілсудського (це зробила також «Хвиля») із увагою від себе, що «байки про голод» поширюють головним чином українські видання? Хіба вказівками тієї ж Москви.

Разюче відрізняється від такої цинічно угодовської позиції вчинок Дмитра Ковальчука, селянина з села Озеро Сарненського повіту, засудженого за приналежність до КПЗУ на три роки тюрми. Відбуваючи покарання у Самбірській в'язниці, він 10 вересня 1933 р. зробив заяву, опубліковану в «Новому часі», про розрив з комуністичним рухом, засу-

див його «як зрадницький і ворожий українській Нації» і закликав «всіх селян Волині, які досі вірять перевертням більшовицьким, щоби гнали їх буком з-під волинських стріх» [71, с.2].

У зв'язку з трагедією голоду в Радянській Україні, західноукраїнська громадськість зініціювала проведення всенародних протестаційних акцій. Греко-католицький єпископат у Польщі 24 липня 1933 р. оголосив відозву «Український католицький єпископат Галицької церковної провінції в справі подій на Великій Україні — до всіх людей доброї волі». У ній наголошувалося: «Україна в передсмертних судорогах! Населення вимирає голодовою смертю. На вид таких злочинів німіє людська природа, кров стинається в жилах.

Безсилні принести яку-небудь матеріяльну поміч коначим братам, звиваємо наших вірних, щоби молитвами, постами, всенародною жалобою, жертвами і всіми можливими добрими ділами християнського життя випрошували з неба помочі, коли на землі нема ніякої надії на людську поміч.

А перед цілим світом знову протестуємо проти переслідування малих, убогих, слабих і невинних, та гонителів окаржуємо перед Судом Всевишнього....

Усіх християн цілого світа, усіх віруючих в Бога, а особливо всіх робітників і селян, передовсім усіх наших земляків, просимо прилучатися до цього голосу протесту та болю й розповсюдити його в якнайдалші країни світа. Усі радіостанції просимо рознести Наш голос цілому світові; може дійде він і до убогих хатин коначущих з голоду селян.

Нехай перед страшною смертю серед лютих страждань голоду буде для них хоч малою потіхою гадка, що їх брати знали про їх страшну долю, над ними боліли і терпіли, за них молилися». Відозву підписали митрополит А. Шептицький та єпископи Г. Хомишин, Й. Коциловський, Н. Будка, Г. Лакота, І. Бучко, І. Лятишевський [68, с.1].

На наступний, після оголошення відозви, день відбулося спільне засідання Української парламентарної репрезентації (УПР) та 48 представників від 44 українських організацій та установ Львова. На ньому було утворено Громадський комі-

тет рятунку України (ГКРУ), керівником якого було обрано голову Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) й УПР Д. Левицького, на чолі виконавчого комітету стояли В. Мудрий та М. Рудницька [57, с.134].

Діяльність утвореного комітету реалізовувалася у трьох напрямках: протестанційна, збіркова та політично-міжнародна.

Громадський комітет рятунку України у Львові оголосив звернення «До всього культурного світу». «Союз Українок» у Львові звернувся за допомогою до міжнародного жіноцтва [37]. Українська секція жінок Міжнародної ліги миру і свободи оповістила звернення до жінок усього світу [38].

Тісні контакти з львівським комітетом налагодив «Берлінський комітет допомоги голодуючим на Україні», який був створений з ініціативи сім'ї Павла Скоропадського на чолі з дочкою гетьмана. Комітет розгорнув активну діяльність в інших країнах [89, арк.3].

Із ГКРУ були пов'язані інші закордонні рятункові комітети, зокрема Громадський комітет рятунку України в Празі (а також його філія в Братиславі) на чолі з професором О.Бочковським, Комітет допомоги голодуючим України й Кубані в Брюсселі на чолі з Ю. Яковлївим, Громадський комітет рятунку України при українській громаді в Берліні на чолі зі священником П. Вергном, комітети в Чернівцях і Бухаресті [57, с.134-135].

Львівський ГКРУ співпрацював також із Українським бюро в Лондоні, Українським клубом у Женеві (за його посередництвом підтримував зв'язки з міжнародними організаціями, що мали свої осередки в Женеві), Міжконфесійним міжнародним комітетом віденського архієпископа кардинала Т. Інніцера.

29 вересня 1933 р. на зібранні представників англійських гуманітарних організацій обговорювалося питання про заснування допомогового комітету для голодуючих на Україні у Лондоні. На даному зібранні були присутні гості з Буковини, сенатор В. Залозецький і посол Ю. Сербітук, члени управи Допомогового комітету, який працював у Румунії. Незабаром після цього у приміщенні товариства «Фонду охорони дітей» зібрався ініціативний комітет, до якого увійшли представники різних гуманітарних організацій. На основі

вищеназваного ініціативного комітету було утворено постійний допомоговий комітет, який розіслав заклик до збирання пожертв для голодуючих. Цей заклик підписали такі особи, як лорд Дікінсон, посол Ф. Лулін-Джовнс, посол Еманор Ратсбовн, суддя Сесіль Сепмен, полковник Сесіль Л. Естрейндж Мальон, професор Р. В. Сітон-Ватсон. Почесним скарбником комітету обрану п.Крісті, яка під час голоду в 1921 р. проводила порятункову допомогу на Кавказі [85].

Важливим завданням діяльності ГКРУ стала підготовка та проведення 29 жовтня 1933 р. «Дня національної жалоби й протесту», під час якого мали відбуватися Богослужіння, виголошуватися проповіді, зачитуватися реферати про становище у Радянській Україні, організовуватися повітові протестаційні віча, збиратися пожертви для голодуючих.

Діловий комітет ГКРУ видавав комунікати, які стосувалися питання утворення комітетів рятунку України по цілому світі, а також заснування повітових і місцевих громадських комітетів рятунку України.

У комунікаті ГКРУ «На рятунок України» наголошувалося, що комітет «жадає основувати комітети на провінції; наказує збирати і надсилати листи з Великої України з описами про тяжке положення населення, голод. Ці листи потрібні Комітетові в його заходах у справі голоду на Україні перед міжнародними гуманітарними організаціями; жадає, щоб втікачі давали письменні описи сучасного положення на Україні; жадає, щоб видати поклик до культурного світу про положення на Великій Україні» [92, арк.26-27]. Комунікат підписали послы Мілена Рудницька та Зенон Пеленський [48, с.2].

Для утворення у всіх повітах громадських комітетів рятунку України планувалося скликати наради представників місцевих українських товариств і організацій, на яких мали обиратися вищеназвані комітети у складі 6-9 осіб. Повітові комітети повинні були сприяти утворенню місцевих громадських комітетів рятунку України.

Волинський громадський комітет допомоги голодуючим на Радянській Україні було утворено на загальних зборах українських організацій краю. До складу президії загальних зборів увійшли відомі громадські, політичні церковні діячі

краю. Головою зборів був обраний сенатор Микола Маслов, який народився у 1880 р. в Лубнах на Полтавщині. У молоді роки брав активну участь у діяльності студентської громади в Петербурзі. Під час Першої світової війни учителював у Києві і Житомирі. З 1920 р. працював в окружному земському самоуряді в Луцьку, був адвокатом, послом від Волині, займався проблемами церкви, культури. У 1939 р. був заарештований органами НКВС, помер на засланні у Казахстані в 1942 р. [55, с.371]. Заступниками голови зборів були інженер Сергій Тимошенко і професор Іван Власовський [44, с.1].

Сергій Тимошенко народився у 1881 р. в Чернігівській губернії. До революції був членом Української громади на Харківщині, здобув фах інженера. У 1902 р. — один з основоположників РУП. За часів УНР виконував обов'язки міністра шляхів сполучення, пізніше — професора Подебрядської академії. З 1930 р. працював інженером будівництва при відділі рільництва та рільничої реформи на Волині. З 1937 р. по 1939 р. був головою проурядової політичної партії на Волині — Волинського українського об'єднання (ВУО). У 1931-1935 рр. очолював Товариство прихильників православної віри імені Петра Могили. У 1930-1935 рр. — посол до польського сейму від Волині [55, с.375].

Помітною була роль у громадському житті волинського краю церковного, громадського і педагогічного діяча, богослова-науковця, професора Івана Власовського. Він народився 15 серпня 1883 р. на Харківщині, у 1908-1918 рр. працював у гімназіях на Полтавщині. З 1918 р. займав посаду директора гімназії у м. Луцьку, але у 1924 р. був звільнений польськими властями. І. Власовський відомий як один з організаторів Луцької «Просвіти». З 1934 р. займав посаду секретаря Волинської духовної консисторії [64, с.91]. У період з 1932 по 1935 р. редагував журнал «За соборність», а з 1935 по 1938 рр. — «Церква і нарід», був членом правління воеводської ради ВУО [21, арк.3]. У 1928-1930-х рр. — посол до польського сейму, ув'язнювався польською владою у таборі Береза Картузька. У 1942-1943 рр. — секретар адміністрації Української автокефальної православної церкви, 1945-1948 рр. — директор канцелярії Священного Синоду УАПЦ. З 1948 р.

проживав у Канаді, представник Колегії св. Андрія, редактор відновленого журналу «Церква і нарід». Помер у Канаді [55, с.370].

Скарбником на зборах щодо утворення Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Радянській Україні був обраний колишній генерал-хорунжий армії УНР, учасник першого Зимового походу Олекса Алмазов. Він народився 6 січня 1886 р. в Херсоні, закінчив реальне училище в Тифлісі, Михайлівську артилерійську школу у Петербурзі. У роки Першої світової війни брав участь у бойових діях на Західному і Південно-Західному фронтах. У 1921 р. перебував у таборі для військовополонених у м.Вадовіце, 1923-1925 рр. – на вугільній шахті товариства «Сатурн» [55, с.369]. У 1926 р. переїхав до Чехословаччини, закінчив Українську гідротехнічну академію в Подебрадах. У 1930 р. повернувся на Волинь, брав активну участь в діяльності товариства ім. Лесі Українки, обирався першим заступником голови управи. Помер у грудні 1936 р. у Луцьку [13, с.245-249].

Секретарював на зборах Олександр Ковалевський, 1890 р. народження. У період 1919-1921 рр. він був засновником і головою Української народно-республіканської партії. У квітні 1919 р. підтримав спробу заколоту у Рівному, організовану Володимиром Оскілком. У 1920 р. Ковалевського призначили міністром рільництва УНР. Після перемоги більшовицької влади, О. Ковалевський оселився у Луцьку, очолив правління «Українського банку». У 1931 р. став членом головної управи ВУО, а у 1936 р. головним редактором пресового органу партії – газети «Волинське слово». У жовтні 1939 р. був заарештований органами НКВС [33]. Його доля залишається невідомою, за неперевереними даними він був розстріляний у 1940 р. [55, с.371].

Серед активних учасників зборів щодо утворення Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Радянській Україні були: М. Тележинський (вчитель музики, голова окружної управи ВУО на Ковельщині, посол до польського сейму), С. Скрипник (посол до польського сейму, ініціатор утворення клубу «Рідна Хата» у Рівному, пізніше довголітній патріарх Української автокефальної православної церкви Мстислав), Є. Богуславський (директор українсь-

кої книгарні в Луцьку з 1923 р., вчителював в Острозі, посол від Безпартійного блоку співпраці з урядом), В. Серафимович (за фахом вчитель, посол, член головної управи ВУО), М. Бура (вчитель, війт рівненської гміни, посол до польського сейму, член головної управи ВУО), сенатор І. Головацький (директор Селянського банку в Острозі, посол до польського сейму), протопресвітер П. Пашевський, протоіерей А. Павлюківський, проф. Б. Білецький, Н. Лотоцький, М. Савицький, І. Крамаренко, ред. Т. Левицький, Л. Мошинська, В. Онуфрійович, кооператори А. Герасименко та В. Сочинський, проф. О. Редько [44, с.1].

Друга з черги нарада представників українських організацій і установ, а також українського студентства і окремих громадян «в справі голоду і кривавого винищення наших братів і сестер на Великій Україні» відбулась у Луцьку 8 вересня 1933 р. за ініціативою місцевого осередку УНДО. Короткий реферат про положення в Радянській Україні вголосив голова зібрання Володимир Островський, секретарював Василь Федорчук. Після дискусії обрано повітовий громадський комітет рятунку голодуючої Великої України в Луцьку, до якого увійшли: голова – Володимир Островський, заступник голови – Володимир Разумів, секретар – Василь Федорчук, члени – Л. Кобилянський і С. Вишнівський. Комітет оголосив, що він підлягає крайовому комітетові у Львові і «приступає до широкої протестаційної і допомогової акції в повіті» [71, с.2].

17 жовтня 1933 р. у Луцьку, в приміщенні товариства «Рідна Хата», відбулося засідання Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Україні (ВГКДГ). Збори відкрив Петро Певний, посол, голова Волинського українського об'єднання. Народився він у 1888 р. у Полтаві, навчався в Харківському технологічному інституті і Московському університеті, був учасником Зимового походу 1920 р. Будучи обраним послом до сейму (1930-1935 рр.), П. Певний очолював Українську парламентарну репрезентацію Волині. Після початку Другої світової війни емігрував до США, помер у 1957 р. у Нью-Йорку [20, с.268].

На засіданні обрано Управу ВГКДГ у складі 20 осіб і прийнято ухвалу просити Владика Полікарпа очолити громадсь-

кий комітет. Архімандрит Полікарп (Сікорський) був уродженцем Київщини, у 1918-1919 рр. керував господарським відділом міністерства ісповідань, пізніше був віце-директором департаменту загальних справ. З урядом УНР переїхав до Польщі й оселився у Крем'янці [49]. Впродовж десяти років служив архімандритом у Дерманському, Мелецькому, Загаєцькому, Віленському та Жировицькому монастирях. 27 липня 1922 р. П. Сікорський прийняв чернечий постриг з іменем Полікарп, 22 квітня 1932 р. хіротонізований на єпископа луцького, вікарія Волинської єпархії [12, с.83-84].

Управа ВГКДГ розташовувалася у м. Луцьку по вулиці Т. Голувки, у приміщенні «Рідної Хати» (за іншими даними – по вул. Торговій, 2). Першочерговим завданням управи була організація зібрання грошей та збіжжя голодуючим. Початок цієї акції було заплановано на 29 жовтня 1933 року [46, с.3]. Управа опублікувала звернення «До українського громадянства Волині», де наголошувалося: «Громадяни! На Великій Україні, що завжди була славною зі своїх натуральних багатств, яка справедливо носить назву житниці Європи, наші брати переживають страшні часи. Там шаліє лютий ворог – голод, що все більше і більше забирає жертв. Від голоду вимирають цілі села. Люди їдять відпадки. Трапляються випадки людоїдства.

Серце від болю горить, коли чуєш про той страшний голод. А як же почувають його ті, хто той голод переносить? Як почуває себе матір, коли бачить, що в корчах мучиться її немовлятко від голоду, бо голодною є й матір? Як почуває себе родина, коли бачить, що єдина її опора – господар конає страшною голодною смертю?

Кров леденіє, страх огортає, коли читаєш про те лихоліття на Великій Україні. Та тож від голоду вмирають наші брати, та тож нищиться нашу націю, нищиться православних християн.

Не можемо допустити до винищення нашої нації. Одними лише протестами не врятуємо голодних. Їм потрібна негайна допомога. Голодного в першу чергу треба нагодувати, зміцнити його сили.

Допоможімо ж їм громадою. Хай серед нас не буде байдужих» [44, с.1].

Зусиллями Волинського громадянського комітету допомоги голодуючим на Україні у міському театрі Луцька 23 листопада 1933 р. Волинський український театр під керівництвом Миколи Певного провів виставу п'єси В. Винниченка «Гріх», прибутки від якої мали піти на допомогу голодуючим в Радянській Україні [83, с.1].

У кожному повітовому місті Волинського воеводства почали створюватися комітети, які у свою чергу організували гмінні комітети по допомозі голодуючим. 25 листопада 1933 р. організовано повітовий комітет допомоги голодуючим на Україні у місті Дубно. До його президії увійшли Максим Чучмай (голова), Всеволод Квасницький, Пудло, Друченко та Мельничук. Одночасно у Дубенському повіті розпочалася організація гмінних комітетів та розповсюджувалося звернення делегатів повітового комітету по селах [101, с.9].

Виникли повітові комітети у Луцькому, Ковельському, Сарненському, Любомльському і Володимирському повітах. До складу Сарненського повітового комітету увійшли: інженер А. Гурандо, І. Савчук, І. Доброніченко, Н. Балабушка-Малецький, Л. Хижняк, Т. Молдованенко, Г. Молдованенко, П. Шаламай, І. Добровольський, Б. Олександрович, М. Бережнюк, П. Грабовецький та голови всіх гмінних комітетів. Президію Сарненського комітету очолив А. Гурандо.

Повітовий комітет в Луцьку склали: В. Маслова, О. Левицька, М. Герасименко, М. Чирко, інженер П. Ерастів, професор Федоренко, проф. Кисличенко, Гудемчук, Н. Лотоцький і Є. Петриківський. Президію Луцького повітового комітету очолили Н. Лотоцький — голова, В. Маслова і В. Федоренко — заступники.

Склад повітового комітету в Ковелі поповнили: М. Крат, М. Кушнірук, І. Губа, П. Бублій, П. Данілевич, Х. Рижко, Г. Мартинюк, І. Любченко. Президію Ковельського комітету очолив М. Крат (голова).

До повітового комітету у Володимирі увійшли: прот. В. Романовський, о. М. Шероцький, диякон К. Іващенко, В. Білий, В. Залуцький, М. Запороженко, І. Камінчукова, Е. Залуцька [83, с.1].

Акція ВГКДГ викликала активний відгук серед українського населення Рівненщини, зокрема Сарненщини. У місцевій читальні товариства «Просвіта» під проводом інженера А. Гуранди відбулося обговорення реферату про жахливий стан масового голоду в Україні, прийнято постанову щодо утворення відділу Волинського комітету допомоги.

Свою роботу Сарненський відділ розпочав відозвою до населення: «Громадяни! Настала лиха година на Великій Україні. Наші брати гинуть від голодної смерті. Смертельний стогін конаючих з голоду щораз голосніше лунає на весь світ. Серце не витримує від жалю! Рятуймо наших братів! Рятуймо хто чим може! В ім'я любови до ближнього зложимо допомогу: хто хлібом, хто одежиною, хто грішми. Щезне лиха недоля, зникне тяжке терпіння, висохнуть гіркі сльози і усміхнеться рідна мати» [83, с.3].

Збірка коштів, проведена комітетом допомоги голодуючим на Україні в Сарнах 9 грудня 1933 р., дозволила зібрати 95 злотих та 56 кілограмів продуктів [101, с.9].

Відомості про склад, діяльність, подальшу долю членів повітових допомогових комітетів на сьогодні, на жаль, досить скупі. Очевидно, їх життя склалось по різному. Можемо, зокрема, зазначити окремі факти біографії члена Сарненського повітового комітету — Ганни Молдованенко, яка народилась у селі Берестовець Костопільського району в 1890 р. Її чоловік — Теодозій Молдованенко, що теж був членом комітету, помер у 1939 р. Син — Володимир Казнодій, народився у 1917 р. в м. Сарни, у 1940 р. призваний до Червоної армії, там заарештований, перебував у Одеській тюрмі, з'явився вдома влітку 1942 р., без правої ноги. З 1943 р. В. Казнодій знаходився в УПА (псевдо «Джміль»). Оскільки він був інвалідом, то працював у технічній ланці — друкував листівки, вів документацію тощо, постійно живучи, з 1946 р., у бункері (схроні) — спочатку в лісному масиві біля села Борівка Деражненського району, згодом — біля сіл Берестовець, Соломка, нарешті в самому селі Соломка Олександрійського району, аж до свого арешту 19 лютого 1950 р. Здоров'я В. Казнодія постійно погіршувалось, тому, починаючи з часу перебування в Соломському лісі, його доглядала, живучи разом у бункері, мати — Ганна Молдованенко (прала,

прибирала, готувала їсти). Її заарештували через три дні після сина. Постановою Особливої наради при МДБ СРСР 25 жовтня 1950 р. Г. Молдованенко ув'язнена на 10 років у виправно-трудоному таборі «за участь в антирадянській банді українських націоналістів» (ст. 54-1а, 54-11 Кримінального кодексу УРСР). Покарання відбувала в Озерлазі (Тайшет Іркутської області). Звільнена 25 липня 1956 р., реабілітована 10 січня 1992 р. [34].

3 грудня 1933 р. польською газетою «Волинь», яка виходила в Луцьку, повідомила своїх читачів про те, що до складу Рівненського комітету допомоги голодуючим на Україні увійшли послы польського сейму Микита Буря і Степан Скрипник, директор Рівненської приватної гімназії Яків Бичківський, Полікарп Бульба, Ішук та інші [101, с.8].

У Державному архіві Рівненської області знаходиться справа повітового комітету допомоги голодуючим на Україні в місті Рівному [25], яка дозволяє прослідкувати терміни, характер, перебіг, особливості допомогової акції, ставлення до неї польської влади, як у Рівненському повіті, так і в усьому Волинському воеводстві. Документи, що містяться у справі, складають, в основному, листи від Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Україні, за підписом його голови сенатора М. Маслово, до Рівненського повітового комітету, аналогічні до тих, які воеводський комітет надсилав до інших повітових комітетів.

У листі від 4 грудня 1933 р. йшлося про початок збіркової акції після отримання від воеводського комітету книжок і уповноважень для збирачів. Комітет рекомендував збирати жито, пшеницю, ячмінь, просо, гречку, квасолю і горох. Не рекомендувалося збирати коренеплоди (картоплю, буряки та ін.), які не витримують морозів. Оскільки в Україну мали посилатися мука та крупи, то зібрані зернові радили складувати на млинах та круп'ярнях, де вони перероблялися б. Умовою щодо місця складування висувалася «солідність фірми» та зручність його розташування з огляду на зведення продукції і її подальшу відправку на залізничну станцію [25, арк.1-13в].

Лист від 5 лютого 1934 р. повідомляв про форму і терміни подачі звітів щодо наслідків збирання допомоги (до нього

додавався відповідний зразок [25, арк.8]). За цим зразком, двічі на місяць — 1 і 16 числа — повітові комітети повинні були звітуватися про проведену роботу перед воєводським комітетом у Луцьку. Наголошувалося на суворому обліку і документуванні пожертв, наводилися банківські реквізити для переказу коштів [25, арк.2-2зв].

Симптоматичним щодо труднощів, з якими зіткнулася допомогова акція, є лист від 24 березня 1934 р., в якому зазначалось, що «деякі повітові комітети зменшили свою діяльність з приводу непевності досягнення мети збірки, себто переказу безпосередньо допомоги голодуючій Україні». Вважаємо це непрямим доказом того, що здійснені на той час спроби передачі допомоги до СРСР виявились невдалими. Воєводський комітет обнадіював повітові, повідомляючи про продовження «дипломатичних зносин», і ставив завдання використати Великодні свята, «в які утревалена віками традиційна офірність нашого громадянства особливо проявляється», для «інтенсивної збіркової акції допомоги тим, які тепер знаходяться в так тяжких обставинах». Разом застерігалось, що акція «повинна відбуватись спокійно, щоб не маніфестувати ворожого стосунку до держави, з якою нав'язуються добросусідські відношення» [25, арк.3-3зв]. Останнє твердження, очевидно, було розраховане на заспокоєння польських офіційних чинників, а, можливо, ними й інспіровано.

Лист від 4 квітня 1934 р. вимагав від повітового комітету негайно подати повний докладний звіт про зібрані пожертви і нагадував, що «жоден кілограм збіжжя, жоден гріш не може бути вжитий ні на яку іншу мету, а лише на допомогу голодуючим на Україні» [25, арк.4].

Надто детальний і критичний розгляд звітів повітових комітетів, стан яких не влаштовував воєводський комітет, у листі від 22 червня 1934 р. [25, арк.5-6], дивує, на перший погляд, своєю невідповідністю моментові: хіба можна було стільки уваги і часу приділяти канцелярській писанині, коли мова йшла про порятунок, і то негайний, людей від голоду? Світло на справу проливає ключова теза, захована посеред листа: «Дуже просимо з цілою серйозністю поставитися до цієї справи, уважно перечитати цей наш лист і виконати всі

його точки. Просимо зрозуміти, що ці вимоги не є нашою вибаганкою, а являються konieczністю і невиконання їх потягне за собою великі неприємності». З останнього видно, що польські офіційні чинники, дозволивши проведення збору пожертв, одночасно намагались звести його нанівець різноманітними бюрократичними приписами, перевітками, прискіпуваннями, погрозами покарань за їх невиконання тощо. Тобто, влада Другої Речі Посполитої не заборонила допомогову акцію, але й не дала її зреалізувати. В розглянутому листі, між іншим, знаходимо згадку про те, що пожертви подавались у найрізноманітніших мірах ваги чи об'єму: серед кілограмів, фунтів, пудів знаходимо гарнець (горня, глечик), відро, миску, що вказує на участь в акції людей різних статків — від можних до найбідніших.

Останній лист воеводського комітету, датований 6 вересня 1934 р., повідомляв про отримання від Рівненського повітового комітету 36-ти списків пожертв, 6-ти листів від гмін та іншої документації [25, арк.7], що, на нашу думку, засвідчує: 1) масовість допомогової акції — охоплення нею всіх гмін Рівненського повіту (їх було 6) і більшості населених пунктів (можемо, зі значною долею вірогідності, вважати, що кожен населений пункт подавав один список пожертв, звідси таких пунктів нараховуємо 36); 2) тривалість допомогової акції — підведення підсумків вказує на її закінчення, тобто продовжувалася вона близько 9-ти місяців — з грудня 1933 р. до вересня 1934 р. Щодо її висліду, то переговори з радянським консульством у Львові позитивних результатів очікувано не дали. Зібрані продукти та кошти було передано в'язницям [9, с.93].

Збір пожертв на допомогу голодуючим у Радянській Росії організувала Українська автокефальна православна церква, що діяла на території Польщі. Започаткований він був 12 серпня 1932 р., в десятиріччя смерті митрополита Веніаміна. Предстоятелі УАПЦ декларували при цьому свою аполітичність: «Ми, пастирі церкви, не входячи в причини того, що зазнала Росія, намагатимемося і в майбутньому пам'ятати про свій обов'язок нагодувати спраглого». У збірці коштів взяли участь парафіяни Рівненщини, зокрема газета «Слово» згадує громаду села Вовковийв. Всього, як прозвітував

протопресвітер Т. Теодорович, станом на 1 листопада 1933 р., зібрано 505 злотих 43 гроші пожертв, в тому числі тільки 1 листопада — 190 злотих 51 грош, 100 злотих з яких надійшло від митрополита Діонісія Валединського [77, с.4]. Чи вдалося їх передати за призначенням — невідомо.

Проти переслідувань в Україні протестували окремі українські депутати польського сейму. Так, у лютому 1933 р. український депутат із Безпартійного блоку співпраці з урядом зі словами: «Маєш за переслідування українців під московсько-радянським пануванням. Маєш за катування наших братів-українців!» — ударив комуністичного депутата [57, с.132].

Власне ставлення до трагедії голодомору в УСРР висловлювали західноукраїнські політичні партії. Часто протестанційні віча носили характер партійних зібрань. Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО) та Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП) 24 червня 1933 р. ухвалили спеціальні резолюції, в яких засуджувалася політика більшовиків щодо України. УНДО та УСРП закликали також українську громадськість до боротьби з радянофілством у всіх його проявах.

Голова УНДО Д. Левицький під час засідання сейму у листопаді 1933 р. торкнувся питання голоду в Україні, наголосивши, що голод не є «наслідком якоїсь небувалої стихійної катастрофи, а свідомої своєї мети більшовицької політики». Він підкреслив: «Від імені українського народу підносимо голосний протест перед цілим світом проти фізичного винищення мільйонів нашого народу» [39]. Посол сказав: «Ждемо, поки прокинеться совість польського народу. Поки-що нам — українцям — заборонено збирати тут складки для несення помочі умираючим з голоду нашим братам на Східній Україні» [92, арк.31]. Д.Левицький засудив підписаний у липні 1932 р. пакт дружби між Польщею та СРСР: «Ми переконані, що той пакт на дальшу мету принесе тільки шкоду польській державі, тому що кожний союз Польщі з Москвою кінчався для Польщі завжди трагічно» [39].

6 лютого 1934 р. посол Д. Левицький у промові, виголошеній на засіданні сейму, у черговий раз наголосив про ка-

тастрофічне становище українського народу на терені СРСР [103, с.4].

Преса УНДО говорила про загибель українського народу від голоду. Дмитро Палієв, член УНДО, а пізніше Фронту національної єдності (ФНЄ), у відповідь на виступ С. Косіора і резолюції пленуму КП(б)У написав: «По вашому, Україна має право шукати підтримки і опори лише в Москві, тобто у вовка, для якого вона назначена вівцею для задоволення апетиту. Ми ж думаємо, що якраз проти цього вовка Україна не лише має право, але і повинна шукати допомоги всюди, де може її знайти» [89, арк.6]. Лідер УНДО М. Мудрий, оцінюючи резолюції ЦК КП(б)У, називав їх «політичним комуністичним памфлетом на весь український національний рух» [89, арк.5].

Щоб організувати всенародну протестаційну акцію, президія УНДО звернулася до соціалістичних партій УСРП та УСДП (Українська соціал-демократична партія) з пропозицією створити спільний комітет. Соціалісти відкинули її, створивши 13 липня 1933 р. власний комітет. УСРП та УСДП на спільному засіданні, разом із іншими соціалістичними партіями, висловити протест, котрий пізніше мав бути розісланий усім соціалістичним організаціям Європи [57, с.132].

Рівненський повітовий комітет УНДО, який очолював Василь Ярмолук, випустив у друкарні Зельмана Газера листівку, де повідомлялося про відправлення 29 жовтня 1933 р. в Рівненському соборі панахиди за 12-ма мільйонами «наших братів», що загинули на Придніпрянщині і Кубані від голоду, який виник «внаслідок нелюдських знущань та терору московських червоних катів» [22, арк.15]. 27 жовтня 1933 р. наклад листівки був конфіскований повітовим староством як такий, що порушує законодавство польської держави в справах преси [22, арк.14]. 31 жовтня 1933 р. Рівненський окружний суд, за поданням окружного прокурора, затвердив у закритому засіданні арешт, накладений староством на видрукувані листівки. При цьому, в рішенні суду наголошено, що автори листівки порушили карне законодавство, вказавши в її тексті на причину голодної смерті мільйонів українців [22, арк.17].

Не дивлячись на конфіскацію, частина тиражу листівок розійшлася повітом. У донесеннях коменданта повітової поліції зафіксовано виявлення в селах повіту щонайменше семи листівок, виданих комітетом УНДО, зокрема: в Олександрії – 3 листівки, Заборолі – 1 (вивішена) [23, арк.5], Обарові – 1 (вивішена біля церкви) [23, арк.6], Посягві – 1 (вивішена біля церкви), Олексіївці – 1 [23, арк.8].

3 ініціативи громад Української соціалістично-радикальної партії (УСРП) 5 листопада 1933 р. на Рівненщині відбулися масові протестанційні конференції у таких місцевостях, як Великий Житин (реферати виголосили Н. Шахранюк і Т. Миколайчук), Малий Житин (реф. Н. Шахранюк, З. Сиротчук), Радиславка (реф. Т. Миколайчук), Воскодави, Мнишин, Чудниця, Басів Кут, Рівне, Межирічі, Гоща, Тучин, Клевань, Дядьковичі, Олександрія [74, с.4].

Звернення до культурного світу оголосили закордонна група УСДРП (Мазепа, Феденко), УСДП (Ганкевич, Квасниця), УСРП (Макух, Стахів), які у відозві до соціалістичних організацій усіх країн наголошували на «лихолітті на Україні» [90, арк.27].

Негативно поставилися до протестанційних акцій українських організацій представники Організації українських націоналістів (ОУН), стверджуючи, що подібні дії не призведуть до результативних наслідків [39]. Українські націоналісти вважали, що вагомішими є практичні дії у вигляді терористичних акцій. Так, Микола Лемик, 1915 р. народження, студент першого курсу університету Яна Казимира у Львові, на знак протесту проти голодомору в УСРР застрелив секретаря радянського консула Олександра Майлова та поранив І. Джугая. Дописувач газети «Діло» з'ясував, що Лемик «пішов до консуляту СРСР за приказ ОУН, щоби задемонструвати проти московської совітської влади, яка силою загарбала Україну і нищить її політично, культурно, господарські» [66, с.3].

У відповідь на цей замах та з огляду на протести радянського представництва польська влада заборонила віча і збори, призначені на 29 жовтня 1933 р. Виступаючи у польському сеймі у дискусії про бюджет, Дмитро Левицький засвідчив, що «польська влада забороняє українцям голосно вислов-

лювати свій протест, забороняє прилюдно відзначати день жалоби 29 жовтня, до якого дав почин весь український єпископат і який підтриманий цілим українським народом» [92, арк.31]. Газета «Діло» доповнювала: «Кожну згадку в нашій пресі про теперішні відносини на радянській Україні конфіскує прокураторська влада, а в цілому краї йдуть масові превенційні арешти» [39]. 30 жовтня 1933 р., під час суду над М.Лемиком, адвокатам не дозволили наводити факти про сучасний стан в Радянській Україні [92, арк.31].

У таких умовах ГКРУ повідомив, що замість прилюдних віч 29 жовтня 1933 р. відбудуться зібрання в установах, але винятково для членів даних організацій. Наголошувалося, що керівники установ повинні мати списки членів, щоб у разі приходу представника влади не наразитися на заборону зборів. Одночасно ГКРУ закликав усіх українців до масової участі в урочистих Богослужіннях і до загального посту в день національної жалоби й протесту [57, с.135].

У неділю, 29 жовтня 1933 р., в усіх церквах Західної України відправлялися урочисті Богослужіння на згадку про заморених голодом українців та панахиди за померлими внаслідок цієї трагедії. Зокрема, у цей день у Луцьку відбулося урочисте Богослужіння разом з панахидою за померлих внаслідок голоду, яке провів єпископ Полікарп, була виголошена проповідь про страхіття голоду в Україні. У Богослужінні взяла участь велика кількість населення [41, с.1].

У цей же день у Рівненському православному соборі священники Чайковський, Сайкович і Зінкевич, у присутності 300 віруючих, відслужили панахиду за загиблими від голоду людьми. Подібні панахиди відбулися в багатьох селах повіту, зокрема у Городку, Понябелі, Обарові, Хотині, Басовому Куті, Корнині, Новому Дворі, Колоденці, Золотієві. Комendant повітової поліції доповідав рівненському старості, що всі богослужіння пройшли «спокійно, громадський спокій не порушувався і жодної політичної акції у зв'язку з ними не зафіксовано» [23, арк.6].

Зауважимо, що священники, які 29 жовтня 1933 р. служили панахиду в Рівненському соборі, зазнали згодом політичних репресій: Іона Зінкевич був покараний Волинським староством грошовим штрафом за критику дій польської влади

стосовно нищення нею православних церков Холмщини і переміщений у віддалену парафію; Феодосій Чайковський у 1940 р. вивезений, разом з сім'єю, до Сибіру, звідки вже не повернувся [7, с.121, 357].

Незважаючи на намагання західноукраїнської громади допомогти голодуючим в Радянській Україні, рятункові комітети не могли досягти успіху, адже радянський уряд не визнавав факту голоду в Україні й не приймав будь-яку допомогу. Через «Торгсин» в УСРР надходили грошові перекази, але лише незначна їх частина потрапляла до селян, решта ставала власністю держави [60, с.93-94].

Комітет допомоги голодуючим на Радянській Україні звертався до всієї західноукраїнської спільноти, зокрема і жителів рівненського краю, з проханням збирати та надсилати до комітету листи, які надходили з УСРР з описами важкого становища місцевого населення. Комітет планував скористатися цими листами, як доказами фактів голоду перед міжнародними гуманітарними організаціями. Він інструктував: «Листи мають бути вірогідні, але для того належить їх надсилати з конвертами. Де є свіжі збігці з Великої України повинні старатися, щоб вони самі давали писемні описи сучасного положення на Великій Україні, а від неграмотних списувати їх дослівні зізнання і надсилати до Львівського Комітету. Ці описи і зізнання мусять бути завірені щонайменше двома свідками» [70, с.5].

На сторінках місцевої газети «Українська Нива», пресового органу Волинського українського об'єднання, у серпні 1933 р. було вміщено статтю «Голод на Україні», де наголошувалося: «Злочинна акція колективізації Московщини, протягом двох років знищила віковичний уклад рільничого життя на Україні. Загинув не тільки куркуль і середняк, але й взагалі «упразднено» українського селянина, обертаючи його в пасивного совітського кріпака колгоспника. Акція колективізації на Україні підтвердила, що повну рацію мали ті, які розшифровувати РКП(б) не як Російський Комітет партійних більшовиків, а як Російське Крепостное Право (барщина)» [14, с.1].

Радянська влада реагувала на статті у західноукраїнській періодичній пресі гостро негативно, називаючи їх «відвер-

тою брехнею». Консульство СРСР у Львові постійно надси- лало в ЦК КП(б)У інформаційні листи про політичне і со- ціально-економічне становище на Західній Україні, здійсню- вало огляд української преси, що виходила у Польщі.

«Методичні настанови» радянським дипломатам знахо- димо в документах їхніх «колег» з ДПУ. 5 листопада 1933 р. з'явився наказ ДПУ УСРР «Про XVI річницю Жовтня» за номером 536, підписаний заступником голови цього відом- ства В.Балицького Карлом Карлсоном. «Подальші перемоги на фронті розгорнутого наступу соціалізму» протиставлені у ньому охопленому кризою капіталістичному світові, в яко- му мільйони селян «приречені на голодну смерть» [75, с.121].

Ніби в унісон (хоча чому ніби?) з наказом ДПУ, консул СРСР у Львові, спростовуючи «вигадки» щодо життя насе- лення Радянської України, в інформації до ЦК КП(б)У по- відомляв про становище західноукраїнського, в тому числі й волинського, селянства наступне: «Ось що являє собою хар- чування середнього селянина в Галичині: ранком — варена картопля і каша, змочена так званим молоком (залишки після переробки на молочарнях); обід — борщ (буряк і трохи муки), іноді кусок житнього хліба, у передгір'ях і горах хліб тільки ячмінний і вівсяний і все. Цукру, масла, м'яса ніколи не бачать. Це середній селянин, а про бідноту немає що казати. Характерною рисою є те, що, будучи напівголодним, він ста- рається навіть за останні гроші справити собі костюм і капе- люх, особливо молодь. Тому нерідко можна зустріти, особ- ливо на свята, таку картину: село напівголодне, а молодь розгулює в яскравих галстуках і, до певної міри, має «при- личную одяжку» [93, арк.18]. У порівнянні з голодовим мо- ром мільйонних селянських мас у Радянській Україні ця реляція виглядає блюзнірською: селяни там не могли дума- ти про будь-який зовнішній вигляд, адже помирили муче- ницькою смертю, що була спровокована політикою влади.

Проте, в інформаціях до вищих органів влади УСРР рад- ники і уповноважені повідомляли: «Сторінки націоналістичної преси на Західній Україні щоденно насичені брехнею про голод на Радянській Україні і ненавистю до трудящих СРСР» [89, арк.14]; «Західноукраїнські посли, зокрема М. Рудницька дозволяє собі «нахабну демонстрацію проти СРСР і УСРР

після найбагатіших жнив на Україні і тоді, коли людність Гуцульщини і великі частини Галичини і Полісся внаслідок повені голодують. І ніхто з тих, що товчуться зі справою голоду в УСРР, не приходить ні Гуцульщині, ні українському Поліссю в Польщі з грошовою допомогою, ніхто не ділиться з ними своїми запасами їжі» [92, арк.28].

Нагадаємо, що у зв'язку із повинню на Галичині і Поліссі було утворено Головний комітет по боротьбі з голодом і допомоги жертвам повені з центром у Львові. Названий комітет у період від 3 вересня до 15 грудня 1933 р. зібрав у фонд голодуючих і поводян суму 368.771 злотий [45].

В інформаціях до партійних органів СРСР у 1934 р. все ж визнавався факт покращення життя західноукраїнського селянства: «Можна стверджувати, що галицьке та волинське село живе і почуває себе в матеріальному відношенні у цьому році краще минулого. Якщо минулий рік різні збори, сходи, що влаштовували політичні організації, майже не відвідувалися, і селянин був зайнятий думкою, як прожити день, де взяти хліба, то зараз охоче йде на ці збори, читає газети, обговорює італо-абісінську війну, приймає участь у виборчих кампаніях. [...] Було б неправильно не враховувати такого факту, як покращення економічного становища у зв'язку з непоганим врожаєм» [90, арк.1].

У той же час, кореспонденція Антиконтиненту свідчила, що у 1933 р. в Україні вимерло мільйони людей з голоду, республіка стоїть перед новою його загрозою: «Точної цифри померлих устійнити не можна, бо більшовики навмисно закривають її. Лише завдяки добрим жнивам вдалося минулого року Москві задержати при владі комуністичну систему та перебути ту зиму, хоча і з великою бідою. Однак тепер внаслідок браку тягла засіви не відбулися так, як би того було треба, а посуха і саранча все знищує до решти. Новий голод в першу чергу загрожує Україні, Кавказу і Криму. Всіх нападає страшна паніка, бо невідомо, як рятувати життя» [65].

Західноукраїнські газети передруковували статті зарубіжних кореспондентів. Газета «Діло» вмістила статтю швейцарського часопису щодо становища в Радянській Україні, пославшись на офіційну організацію Швейцарського Союзу

«Дер Бунд», яка помістила статтю варшавського кореспондента «Російська дійсність», де наголошувалося на загибелі 15 млн. людей: «Мій товариш мусів часто їздити до Харкова. До того ж — в літі минулого року кидалася в очі на вулицях української столиці та ж картина, в досвітніх годинах лежало на тротуарах завжди кілька трупів селян, що загинули від голоду, а до міста притягнулися, щоби вижебрати шматок хліба. Дружина мого товариша побувала півроку тому в Криму. На подорожі туди проїздила вона годинами крізь зовсім опущені села й хутори. Населення їх або вимерло, або по-втікало в глибоку Росію.

Доказом на виселення України є те, що на минулорічні жнива «змобілізовано» все робітництво українських промислових округ. Навіть мій товариш, дарма, що відповідальний технічний робітник, мусив туди виїхати. На полі працював він від 12 липня по 6 серпня 1933 р. Працювали всі від 6 год. вранці до 8 вечора. На харч давали 300 гр. хліба на день та 3 рази в день нужденну, неситну юшку» [43].

«Голод викликає багато випадків людоїства, — зазначалось в іншій кореспонденції, — хоча Москва карає за це на смерть. Людям все одно як вмирати — чи з голоду, чи в підвалах ГПУ від кулі» [47].

Американський журналіст про голод в Україні писав: «Збіжжя гине на полях. В це просто не захочеться вірити. І то в краю, де мільйони людей гинуть з голоду, бо нема хліба. Але я бачив на власні очі на плодючих степах Східної України. Поля незібраного збіжжя чорніли і гнили там, де дозріло і де його зжато. Це тому, що багато селян вигинуло з голоду або їх виселили минулої весни — пояснювали мені. Східська влада висилала на села досвідчених міських робітників та урядовців, щоби працювати в полі. Незвиклі до важкої фізичної праці, зголодовані та зле кормлені, вони мерли десятками. Все зібране збіжжя, до останньої пригорщі, мусили звозити до державних складів збіжжя, не раз віддалених кілька десятків миль від місця збору. Крім того бракувало коней, бо люди їх поїли.

Колективні господарства — це повна невдача. Кулаки не були зовсім багатіями, вони були тільки найкращими господарями по селах, і найбільш працювотими. Коли у них

відібрали землю чи вислали на заслання, висота рільництва впала до решти. Колективні господарства не могли нічого вдіяти, щоби знову піднести його рівень» [42].

Секретар Міжвіроісповідного Комітету допомоги голодуючим в СРСР др. Евальд Амменді, перебуваючи в США, сказав: «Великій Україні грозить нова катастрофа голодом. Голод загрожує 10 млн. людей. Комітет видасть поклик до всіх держав світу, щоби свої надвишки збіжжя переслали до СРСР. Др. Амменді на підставі достовірних джерел твердить, що в Совітах померло минулого року 10 млн. людей. В тім самім часі совітський уряд вислав за кордон 1.700.000 бушлів збіжжя. Це збіжжя могло врятувати кілька мільйонів людей» [10].

У 1934 р. західноукраїнська преса з тривогою писала, що Радянській Україні знову загрожує голод. На підтвердження таких загроз наводилися постанови РНК, а також повідомлення про закупку великих партій хліба за кордоном. Газета «Тризуб» закликала: «На ці тривожні звістки не може остатися спокійним українське громадянство ні на рідних землях поза межами совітів, чи на чужині» [82].

Наголошувалося, що у таких умовах «Комітети допомоги голодним України, засновані того року українцями, а подекуди й чужинцями, повинні якнайшвидше і якнайповніше спинитися над становищем наших земляків на поневоленій батьківщині, над якою нависла страшна примара нового голоду. Оживити й посилити діяльність, притягти до неї найширші кола нашого громадянства і спільними координованими зусиллями зробити все, щоб розбудити приспану совість людства, привернути увагу цивілізованого світу до безмежних страждань рідної землі і добитися справжньої допомоги» [91, арк.53].

На Віденській конференції комітетів допомоги голодуючим в СРСР Мілена Рудницька звертала увагу на масове вимирання дітей до 14-літнього віку і від всіх комітетів допомоги визначила голод українського народу, як трагедію характеру загальнонаціональної катастрофи. Вона наголосила: «Прийоми індивідуальної допомоги для голодуючих не можуть бути достатніми. Для українського народу необхід-

на організація міжнародної допомоги для масового постачання продовольства» [89, арк.2-3].

Основним завданням Віденської конференції було пробудження світової громадської думки і привернення уваги до жахливої ситуації в Україні і на Кавказі: «Вихід один: чи дивитися крізь пальці на всю роботу більшовиків і тоді з ними розмовляти, чи почати нещадну війну на міжнародній арені проти їх вандалських методів знищення невинного населення». Конференція обурювалась щодо відгуків «світової совісті» на німецькі звірства і її мовчання, коли на кону «смерть мільйонів невинних людей» [89, арк.3].

Збором інформації про голод в Україні у 1932-1933 рр., яка могла б бути представлена перед міжнародним співтовариством, займалась, між іншим, військова спецслужба Державного центру УНР в екзилі, створена у 1926 р. Зокрема, на території Рівненщини, у польсько-радянському прикордонні (у Корці, Могилянах, Костополі, Острозі), діяла мережа розвідувальних пунктів, які очолював полковник армії УНР Іван Литвиненко-Морозенко, що мав осідок у Рівному [76]. У спогадах отамана Тараса Бульби-Боровця знаходимо згадку про те, що рівненський контрольно-розвідувальний пункт і його керівник І. Литвиненко-Морозенко намагався отримати якнайповнішу інформацію про голодомор 1932-1933 рр. в Радянській Україні. Т. Бульба-Боровець розповідає про це так: «Полковник Іван Литвиненко мешкав тоді у Рівному. З наказу уряду УНР він керував українською розвідкою на польсько-советському кордоні. Я одразу став його співробітником для кур'єрських обов'язків через кордон. З наказу полковника Литвиненка наша молодь пачкувала на другу сторону кордону всякі директиви уряду УНР та літературу, а назад — різні матеріали, советську пресу та книжки. Ця наша робота була особливо пошквалена в часі великого голоду в Україні 1932-1933 років. Ми переносили з-за кордону цілу масу зразків «хліба», спеченого з дерев'яної кори, листя, просяної лупи, буряків та інших складників. Такого хліба нормально не будуть їсти навіть тварини. Ці експонати голоду в СРСР Уряд УНР з меморандумами розсилав до Ліги Націй та по цілому світі, хоч той світ був на все глухий... Ми включилися до антибольшевицької

кампанії цілою душею і провадили боротьбу усіма можливими засобами» [8, с.39].

Світова спільнота, у своїй більшості, так і не відреагувала на геноцид голодом. Хоча представники Львівського громадського комітету рятунку України Мілена Рудницька та Зенон Пеленський передали меморіал про голод в Україні до Ліги Націй, подавали також звернення до американського президента, але всі ці дії виявилися безрезультатними. Мало того, у листопаді 1933 р. США визнали СРСР. Під час великої депресії 1929-1933 рр., а особливо після приходу Гітлера до влади у Німеччині у січні 1933 р., західні країни почали виявляти прорадянські симпатії і відкидали будь-яку критику СРСР, як вигадки нацистської пропаганди. Турбуючись про власні економічні інтереси, лідери великих держав не хотіли погіршення відносин з СРСР. Заручниками ситуації стали мільйони українців, які помирали сташною голодною смертю, коли більшовицька влада продавала хліб за кордон.

Як повідомив «Новий час», 18 листопада 1933 р., на другий день після встановлення дипломатичних стосунків між США і СРСР, українці Нью-Йорка провели масовий антирадянський похід (не менше 4 тис. учасників), протестуючи проти «винищення Совітами української нації голодом». Учасники походу створили на вантажівках два живі образи: «один з них представляв вільну Україну в 1918 р., другий — в 1933 р. під большевиками, де перед групою чекістів куляться голодні й обдерті селяни й просять хліба». Представники компартії США намагалися вчинити ряд провокацій проти демонстрантів, однак похід успішно завершився проведенням віче в Центральній опері. Українська акція в Нью-Йорку висвітлювалась численними засобами масової інформації [72, с.2].

* * *

Так склалося, що саме уродженці або мешканці Рівненщини стали першими, хто відобразив у художньому слові трагедію голодомору 1932-1933 рр. Першим у цьому ряду, без сумніву, маємо назвати уродженця села Дермань Здолбунівського району, видатного українського прозаїка Уласа

Самчука. З 1929 р. він знаходився у Празі, де впродовж 1933-1934 рр. ним був написаний перший в українській літературі твір – повість «Марія», у якому з великою художньою силою розказана історія однієї української сім'ї, що гине внаслідок злочину тоталітарного режиму, стаючи уособленням смертей мільйонів українців. Перше видання «Марії» було здійснене у Львові видавцем Іваном Тиктором у 12-му числі його «Української бібліотеки» в грудні 1934 р.

Повість (або ж роман) «Марія» виявився найбільш політично загостреним твором Уласа Самчука. Проте, не дивлячись на його сенсаційність, критикою він був зустрінутий досить прохолодно. Коли трилогію У.Самчука «Волинь», цю своєрідну сагу про західноукраїнське село, польська громадськість, засоби масової інформації, літературна критика зустріли із захопленням, пієтетом (схвальні статті у поважних виданнях відомих літераторів і журналістів, переклад польською мовою першого тому книги «Куди тече та річка»), то поява повісті «Марія» про голодову трагедію українського села була обійдена цілковитою мовчанкою. У такій настанові не було нічого дивного, вона виявилась логічним продовженням позиції польських (і не тільки польських, а й ширше – західних) офіційних кіл щодо замовчування інформації про голод в УСРР на догоду тодішній зовнішньополітичній і зовнішньоекономічній кон'юктурі (СРСР як противага нацистській Німеччині; СРСР як неосяжний ринок збуту машин, устаткування, технологій).

«Матерям, що вмерли голодовою смертю на Україні» – така присвята автора має свою вартість тенденції, – зауважив львівський греко-католицький часопис «Дзвони», – і мабуть для потреби моменту написав Самчук книжку» [36]. Якщо говорити про сенсаційність «Марії», то, думається, вона полягала не в документальності, тобто відкритті якихось надзвичайних фактів про голодомор 1932-1933 рр. (як бачимо, західноукраїнська, європейська і американська преса рясніли повідомленнями на цю тему), а у феномені миттєвого художнього осмислення трагічних подій в Радянській Україні.

Таким чином, офіційна Польща замовчала «Марію» з огляду на можливі негативні наслідки у стосунках з СРСР

(Тут варто додати, що весь наклад французького перекладу «Марії», що вийшов після Другої світової війни в Парижі, був, за винятком дуже малої кількості примірників, знищений саме з політичних причин [53, с.137]). Навпаки, серед української читацької маси в Другій Речі Посполитій книга стала культовою. Заклик часопису «Дзвони» до просвітянських читалень та бібліотек щодо надбання ними творів У. Самчука [36], підкріплений їх популяризацією та поширенням іншими львівськими часописами, видавництвами і «Просвітою-матір'ю», сприяв значному розповсюдженню книг письменника у 1930-х рр. на західноукраїнських землях. Особливо актуальною виявилась «Марія».

«В 1936 р. в село потрапила перша книжка Уласа Самчука – «Марія», – згадує Олександр Андрущук з села Дермань Здолбунівського району. – в ній розповідається про трагічні події в Східній Україні – страшний голодомор 1932-33 рр. [...] Цю першу книжку майбутнього знаменитого письменника читали всі з захопленням. [...] Голодомору, такого, як описано в «Марії», в нас не було. Пам'ятаю, як весною 1933 р. в нашому селі збирали зерно для голодуючих братів за Горинню. Але, коли повезли в Остріг, щоб передати потерпілим, советські прикордонники не прийняли, ще й насміялись з дядьків. – «Ето вимисел вашей буржуазной Польщі, ніякого голода у нас нет». Що це не так, знаю з такого епізоду. В 1933 р. я ходив у перший клас. Якось ранком мама посадила мене снідати, і я почав перебирати – і те не так, і того не хочу. Аж заходить до хати жебрак (тоді це було поширено в наших краях, щодня заходило кілька чоловік просити хліба). Тато цього захожого запросив до столу поснідати. Той з охотою погодився. Але, коли побачив, що я трохи каверзую, заплакав гіркими сльозами. Виявилось, що він сам з Житомирщини, в нього було п'ятеро дітей, троє з них і жінка померли з голоду. Йому вдалося з двома дітьми перейти границю на територію, окуповану Польщею. Пізніше вони жили в нашому селі, з одним з його синів я ходив до школи» [1, с.99-100].

У спогаді Івана Бихальця з селища Мізоч Здолбунівського району йдеться: «Про голод я вже давніше наслухався багато, зокрема із книжки Уласа Самчука «Марія», яку ще

до війни читали вечорами для всієї родини мої брати» [2, с.86-87].

Не випадково, після приєднання Західної України до СРСР, Самчукова «Марія», серед книг інших авторів, потрапила до реєстру забороненої літератури. Впродовж червня 1940 – березня 1941 рр. вийшли накази начальника львівського облліту П. Куцинського, які вимагали: «1. Вилучити з бібліотек та книготоргової мережі такі книжки: (слідував перелік). 2. В вилученні та знищенні літератури дотримуватись наказів Уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць в пресі за №№ 171, 241 та 644/10 від 1938 р.» [58]. Таким чином, розповідь про голодомор, що містилась у книзі У. Самчука, потрапила до розряду «військових таємниць».

Головним джерелом дифузного поширення роману «Марія» у 1940-х рр., в період німецької окупації і після неї, став рівненський 1941 р. 15-тисячний наклад книги. Дозвіл цього видання і переклад «Марії» на німецьку мову (1943) свідчать про намагання німецької влади використати антикомуністичний потенціал книги. У 1941-1943 рр. вона, як окремим виданням, так і в уривках, опублікованих у періодиці, мала широке ходження і розголос в Центральній і Східній Україні (у Кременчуці, Києві, Харкові та інших місцях).

Так, Наталія Блонська була свідком зустрічі свого батька, священика Христофора Блонського, з Уласом Самчуком 7-8 травня 1942 р. в селі Кустині Рівненського району: «Пізніше тато не раз згадував про оті відвідини. А вечорами вголос читав нам Самчукову книгу «Марія» [3].

Під час однієї з поїздок У. Самчука Україною, 12 серпня 1942 р., у Кременчуці, в приміщенні «Української Читальні», відбувся його творчий вечір. У матеріалі про нього, вміщеному в місцевій газеті, серед іншого йшлося: «Думка його [Уласа Самчука] завжди й постійно була з Україною, Марією, Матір'ю. Він жив її життям, страждав її стражданнями. З усією вражливою натурою письменника він пережив, сповнений одчаю й горя трагедію 1933 р., трагедію українського народу, засудженого московськими катами на загибель, які спокійно й байдуже спостерігали, як мільонами гинув від

голодної смерті народ во ім'я перемоги колективізації. Повість «Марія», уривки з якої письменник зачитав на вечорі, написана з великим піднесенням. Це грізний акт обвинувачення проти Сталіна, проти всього большевицького режиму, ліричний витвір, що тремтить болем, палає гнівом, кличе до помсти. Це — голос народу, вимога відплати, згадка, що жоден злочин не лишається безкарним». Далі автор статті зазначає, що «авдиторія явно схвилювана й збуджена. Літературний твір стає канвою для образків власної пам'яті, власним спогадом про жорстокі й голодні часи московсько-большевицької окупації, про сплюндровану большевицькими володарями Україну» [86, с.2].

Вплив роману «Марія» і особистості У. Самчука на східних українців засвідчує харківський поет Василь Боровий, який згадує, як той читав харківцям в театрі «Марію» і не забув також «його слова — українського патріота, що тоді, в серпні 1942 р., вразили мене, вихованого на інших постулатах в совітській школі: «Під тобою українська земля. Над тобою українське небо, а над всім вічний, незмінний Бог. Бог України» [5, с.183]. У першій дружини У. Самчука, Марії Зоц-Рахуби, знаходимо, що її другий чоловік, Давид Рахуба, радянський фронтовик і комуніст, прочитавши «Марію», таємно відвідував батьківщину письменника [11].

Існує достатньо свідoctв того, що книга У. Самчука «Марія» мала вплив на розгортання національно-визвольної боротьби на Рівненщині. З найнесподіваніших варто навести хоча б такий факт. На початку літа 1948 р., у товаристві молоді, яка працювала в обласному видавництві «Червоний прапор» і редакції однойменної обласної компартійної газети, та була, одночасно, пов'язана з націоналістичним підпіллям, добуваючи для нього типографське обладнання, фарбу, папір, передавалась з рук до рук Самчукова «Марія», оправлена в палітурки ...з-під книги Миколи Островського «Як гартувалась сталь» [35, арк.196].

В кінці 1940-х рр. у селах Михалківці, Милятин, Оженин (всі Острозького району), містах Острозі, Львові діяла молодіжна збройна Організація вільних козаків, створена Віталієм Пантюшком, що ставила завданням боротьбу з радянською владою через розширення свого підпілля по всій

Україні. Член організації Віталій Мельничук, торкаючись обставин створення ОВК, зокрема, писав: «Під впливом прочитаних книг, що залишилися від «Просвіти», про голод («Марія» Уласа Самчука) та про романтику козацьких звичаїв, бажаючи допомогти якось поневоленому народові, Пантюшко створює підпільну Організацію вільних козаків» [63, с.99].

Після всього сказаного з приводу заборони радянською владою зберігання і поширення «Марії» У. Самчука, гоніння на тих, хто її не дотримувався, переслідувань, які здійснювались владою весь післявоєнний період (аж до кінця 1980-х рр.), по меншій мірі, дивним виглядає твердження, наведене в навчальному посібнику з новітньої історії України, що нібито після XX з'їзду КПРС «почали видаватися твори У.Самчука», «чия творчість до того була в Україні заборонена» [50, с.193]. Твори У. Самчука, і зокрема «Марія», не могли видаватися, а його ім'я згадуватися прилюдно в Україні ні в 1950-х, ні в 1960-х рр. вже з тієї простої причини, що, відповідно до єдино правильної точки зору компартійного керівництва, голоду в Україні в 1932-1933 рр. не було. То яким таким «матерям, що вмерли голодовою смертю на Україні» міг присвячувати свій твір У. Самчук?! Було інше. Як згадує поет Микола Холодний, у 1960-х рр. він, на обговоренні однієї з книг в стінах Київського держуніверситету, згадав ім'я Уласа Самчука. За це зухвальство М. Холодного негайно відрахували з вузу «за поведінку, не гідну радянського студента», а секретар Київського міськкому комсомолу А. Корнієнко дорікав йому на засіданні: «Як ви посміли згадати Уласа Самчука?» [88, с.4].

Ім'я іншого автора, який спробував передати художніми засобами трагізм становища українського села у 1932-1933 рр. та засудити його організаторів і безпосередніх виконавців, сьогодні практично не відоме. Це Петро Ковальчук, який народився у селі Попівка Конотопського району Сумської області 28 червня 1885 р. Працював на залізниці, у 1906-1910 рр. служив у царській армії — у Конотопі, Гадячі, Києві. У Києві закінчив міське училище і 6 класів гімназії. Ще у 1905 р., працюючи в Одесі на залізниці, вступив до членства в партії есерів, поновивши його згодом у 1917-1918 рр. Після війська повернувся на залізницю — до Одеси, а з 1913 р.

переведений рахівником на станцію Рівне. Брав участь у революційних подіях, у 1919 р. пішов до війська УНР, зокрема виконував обов'язки діловода спільної військової школи у Кам'янці-Подільському. Після 1920 р. опинився на території Польщі. Осівши у Рівному, в 1920-х рр. був бібліотекарем Рівненської просвітянської бібліотеки, у 1930-х працював у луцькому видавництві «Рідний колос». З 1931 р. — член УНДО. Після приходу на територію Рівненщини радянської влади працював секретарем-бухгалтером Тучинського районного відділу освіти, в Тучині ж заарештований 9 березня 1940 р. [29].

Слідство спочатку вело управління НКВС в Рівненській області, а згодом справа передана до УНКВС в Кіровоградській області. 29 березня 1941 р. Петро Ковальчук постановою Особливої наради при НКВС СРСР засуджений на 8 років ВТТ «як соціально-небезпечний елемент» (ст.54-10, ч.2, 54-11 КК УРСР) [29, арк.28]. Покарання відбував у Карлазі. Реабілітований прокуратурою Рівненської області 2 листопада 1989 р., відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. [29, арк.29].

Яку ж вину інкримінувало слідство Петрові Ковальчуку в першу чергу, заявляючи, що «він, знаходячись на території колишньої Польщі, впродовж 20 років проводив ворожу діяльність стосовно Радянського Союзу»? [29, арк.1]. У справі фігурують звинувачення щодо служби в петлюрівській армії, членства в партіях есерів та УНДО. Однак, на передній план, як у постанові щодо винесення звинувачення, так і в звинувачувальному висновку, поставлено те, що П. Ковальчук видав вірші антирадянського змісту, в яких «зводив наклеп на адресу радянської влади, вождя партії і трудящих, Робіничо-Селянської Червоної Армії, колгоспного ладу і висловлював на їх адресу найвulgарніші образи» [29, арк.2].

Про які вірші йдеться, довідуємося з постанови щодо залучення до слідчої справи речових доказів. У 1930-х рр. у луцькому видавництві «Рідний колос», з яким П. Ковальчук співпрацював, він, під псевдонімом «Петро Коваль-Степовий», надрукував три поетичні збірки: Перед світанком (1934, 34 с.), До схід сонця (1937, 32 с.), Молодим (1937, 16 с.) [29, арк.16].

Про зведені у віршах, що увійшли до цих збірок, «наклепи» на адресу радянської влади, у свою чергу, довідуємось з протоколу допиту П. Ковальчука, проведеного старшим слідчим УНКВС в Кіровоградській області сержантом держбезпеки Нечипоренком 30 вересня 1940 р. [29, арк.19-23], оскільки долучених до справи збірок у ній не збереглося, хоча акт щодо їх знищення відсутній. Для підтвердження висунутих П. Ковальчукові звинувачень, у протоколі цитуються рядки його віршів, в яких, зокрема, засуджуються злочиння чекістів: «Сараною укривали нашу землю більшаки, Петлюрівців [убивали] у підвалах злі кати...» (вірш «Шляхом боротьби» зі збірки «До схід сонця» (1937); «Злочинню злих чекістів не було видно кінця... В Україні від насильства аж здригалася земля...» [29, арк.20]; характеризуються насильницька колективізація і пов'язаний з нею голодомор: «Не лунає стара пісня, як колись лунала... Наша славна Україна живим трупом стала» (вірш «На Вкраїні») [29, арк.21]; «Наче тіні йдуть селяни із колхозу на роботу, Йдуть під ранній спів пташиний на нову свою голготу. За селом рабів вітає перше соняшне проміння, І на церкві хрест їм сяє – символ муки і спасіння» (вірш «На цвинтарищі» зі збірки «До схід сонця» (с.23) [29, арк.22]; висловлюється сподівання на пробудження української самостійності: «І заснула Україна, як ті квіти в осені, У надії, що проснеться, як пригріє навесні» (вірш «Осінь») [29, арк.21].

Як вже зазначалося, П.Ковальчук заарештований 1940 р. і засуджений Особливою нарадою 1941 р. за наклепи на радянську владу і колгоспний лад (тобто за обнародування у виданих раніше у Польщі віршах інформації про голод в Радянській Україні). Це тоді, коли у тому ж 1940 р., у статті Михайла Шолохова, в збірнику, присвяченому 60-річчю Сталіна (!), було відзначено, що на Північному Кавказі під виглядом боротьби проти саботажу хлібозаготівель вилучили весь хліб, у тому числі виданий на трудовні. В результаті цього в колгоспах «почався голод». Більше того, у 1940 р. на нараді, де обговорювався фільм «Закон життя» за книгою письменника Олександра Авдеєнка, Сталін особисто визнав, що «у нас, наприклад, мільйонів 25-30 у минулому голодувало, хліба не вистачало...» [96, с.46]. Проте, така інфор-

мація могла мигцем з'являтися лише у вузькому, «ближньому» колі посвячених, що ж до кола ширшого, масової аудиторії — для них вона була наглухо закрита, і висловлення будь-яких публічних навіть натяків на голод 1932-1933 рр. жорстоко переслідувалося і каралося системою.

Наведемо ще два приклади (вони стосуються уродженців Рівненщини, що мешкали у 1930-х рр. у Радянському Союзі) щодо переслідування радянськими каральними органами людей за критику дій влади, в т.ч. стосовно індустріалізації і створення колгоспів, поширення відгуків про тяжке становище народу, голод і злидні на тлі розкішного життя більшовицької номенклатури.

У січні 1930 р. окремим відділом ОДПУ Московського військового округу заарештований Євген Камінський, котрий народився у 1906 р. в місті Рівному, росіянин, закінчив міське училище, на час арешту — автослюсар ремонтних майстерень 1-го окремого автмотобатальйону, що розташовувався в Хамовниках. Є. Камінського звинуватили «в очевидній контрреволюційній агітації проти служби в Червоній Армії, командного складу, політпрацівників, партії, Радянської влади і членів Уряду». Свідки, якими виступили червоноармійці тієї ж школи, з'ясували, що Є. Камінський в їх оточенні «казав, що Радянська влада піддає різним злигодням сім'ї червоноармійців, селянам не дають повністю землі, різниці між царською і Червоною армією немає, раніше виховували палицями, а тепер тюрмами, комуністам живеться краще, ніж безпартійним. [...] Ось тобі і свобода, а будеш щось казати, так тебе в дисциплінарний батальйон у Воронеж зішлють. Політика партії стосовно п'ятирічки неправильна, для проведення її в життя з робітників витискають всі соки, за такого становища він [робітник] проживе не більше 40 років, а там він інвалід чи помирає. Радвлада перед іноземними делегаціями займається окоманілюванням, до приїзду яких купує квіти, пальми і влаштовує урочисті обіди — витрачаючи на це величезні засоби, не показуючи, в той же час, їм погані місця. Робітничий клас тепер експлуатується більше, ніж це було раніше. Про самокритику тільки багато кажуть, а насправді у нас з нею гірше фашизму, всім затиснули роти і за найменшу спробу висвітлити якісь речі,

тебе тягнуть в ОГПУ, де судять, як за контрреволюцію. [...] Середняк в колгосп не піде, багато ми добились на 13-му році революції, будуємо колгоспи, індустріалізацію, а нічого немає, робітникам їсти нічого, вся ця індустрія лежить на нашій шії, одні на ущільнений день переходять, а інші на автомобілях роз'їжджають, наприклад хоч би взяти Калініна, він має 10 жінок і всіх їх утримує — теж саме і Ворошилов» [31, арк.46 зв]. Свої думки, що знаходили відгук серед червоноармійців, які «після обробки Камінського зробились його найближчими соратниками» [31, арк.46], той викладав також у віршованій формі. За вироком Особливої наради при колегії ОДПУ від 9 червня 1930 р. його засуджено на 3 роки концтаборів (ст.58-10 КК РРФСР), пізніше позбавлено права проживати, після відбуття покарання, в Московській і Ленінградській областях впродовж 3 років. Є. Камінський реабілітований прокуратурою Рівненської області 12 травня 1994 р. на підставі ст.1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій».

Виходець з села Вербень Боремельської волості Дубенського повіту Захар Соловійов (1901 р. народження, українець, малописьменний) взятий під варту в кінці березня 1933 р., коли він служив стрільцем 2-го взводу охорони Народного комісаріату шляхів сполучення на станції Таганрог Південний. Через два місяці, 28 травня 1933 р., судова трійка при колегії ДПУ УСРР ув'язнила його на 3 роки в концтаборах за ст. 54-10 КК УСРР. Причиною арешту і покарання З. Соловійова стало те, що він, «будучи глибоко переконаним противником існуючого ладу, веде систематичну антирадянську агітацію, спрямовану на підрив дисципліни і морального стану взводу». Така настанова З. Соловійова втілилася у наступному. В серпні 1930 р. він написав лист до центрального комітету партії, де виклав свої погляди. З. Соловійов, зокрема, зазначив, що «в мирний час для упокорення страйкуючих робітників господарі заводів, тобто буржуазія, викликає поліцію — жандармерію, яка й упокорює робітників за допомогою нагаїв, в даний же момент робітників упокорює охорона і ГПУ без нагаїв, але з кулями і багнетами»; з приводу продовольчих труднощів вказав: «Те, що пишуть в газетах, є брехнею, і газетам в більшості маса не вірить, оскільки

в газетах пишуть про хороше життя, а насправді селянство помирає з голоду» [32, арк.29]. В лютому 1932 р., знаходячись у караульному приміщенні в присутності декількох стрільців, З. Соловійов твердив: «Якщо буржуазні країни оголосять війну Радянському Союзові, то буде надто важко, через те що селянин СРСР навряд чи буде виступати на захист своєї країни» [32, арк.29-30]. В червні 1932 р., на політзаняттях, З. Соловійов відкрито висловив незгоду з політгруповодом щодо покращення побуту робітників: «Покращення побуту робітничого постачання ми не бачимо, а навпаки погіршення, скоро будеш помирати з голоду. В газетах пишуть суцільну брехню, і їм ніхто не вірить» [32, арк.29]. Тоді ж З. Соловійов залишив на столі караульного приміщення написану ним антирадянську листівку [32, арк.10]. В серпні 1932 р., на чергових політзаняттях, де йшлося про колгоспи, він заявив: «Селян цими колгоспами розорили, скоро всі здохнемо з голоду. Селянина перетворили в кочівника, тобто все в нього забрали, і він їздить, як безпритульний. На випадок війни [з] західно-буржуазними країнами наше розорене селянство захищати Радянський Союз не буде» [31, арк.29].

Реабілітований З. Соловійов, як і Є. Камінський, 12 травня 1994 р. прокуратурою Рівненської області. На жаль, доля обох після арешту і ув'язнення невідома.

Ю. Шаповал відзначає, що московське керівництво в період голоду 1932-1933 рр. проводило щодо України «жорстку міграційну політику». На думку дослідника, «небезпечним для сталінського режиму було те, що селяни прагнули виїхати з рідних місць. Їх гнав голод і вони розповідали про те, що коїлось в Україні. Це була свідомо та несвідомо антирадянська агітація, що зводила нанівець зусилля сталінських пропагандистів, які співали осанну колективізації» [96, с.56]. З метою запобігання «витіканню» інформації з іншого боку, голова ДПУ УСРР В.Балицький дав вказівки керівникам облвідділів ДПУ доповідати про голод («продовольчі труднощі») «тільки першим секретарям обкомів і тільки усно, після ретельної перевірки відомостей, для того, щоб наші записки не «блукали» в апараті і, в свою чергу, не стали джерелом різних чуток», як також рекомендував «не склада-

ти спеціальних доповідних записок для ДПУ України», а інформувати тільки його «своїми особистими листами» [79, с.351-352].

Вважаємо, що саме у цьому контексті потрібно розглядати дії радянських каральних органів, якими втікачі-перебіжчики з СРСР від примусової колективізації і голоду були визначені, після опанування восени 1939 р. Західної України, як один з перших контингентів, що підлягав негайній примусовій ізоляції і ув'язненню в таборах. Вони становили небезпеку не тільки як носії небажаної антирадянської, антиколгоспної інформації, а й як безпосередні свідки, очевидці злочинів радянської влади в українському селі, що могли серйозно зашкодити успішному розгортанню радянської і колективізації на західноукраїнських землях. Тому підлягали тотальній «зачистці». По суті, це була одна з форм «зачистки» пам'яті про голодомор.

Більшість повітів (за винятком Дубенського), що розташовувались на території сучасної Рівненської області, безпосередньо межували з УСРР, і не дивно, що саме тут осіла значна частина тих, хто перейшов кордон з Польщею впродовж 1930-х рр. З кваліфікацією і доказами їх вини співробітники тимчасових оперативно-чекістських груп голову особливо не ламали, застосовуючи статті КК УСРР 54-10 («антирадянська пропаганда і агітація») або 54-11 («організаційна діяльність, спрямована на підготовку контрреволюційних злочинів»), ця стаття давала можливість розширеного трактування вини заарештованого, що спрощувало роботу для слідчих і позасудових каральних органів, які часто у звинуваченнях і вироках використовували дефініцію «соціально небезпечний елемент»). Варто зауважити, що жодного разу в постановках на арешт і щодо висунення звинувачення, протоколах допитів, звинувачувальних висновках, постановках Особливої наради про винесення покарання (ця категорія «ворогів» проходила виключно через розгляд ОСО, тобто такого позасудового органу як «Особое совещание при Народном комиссаре внутренних дел») не зустрічається не те що слово «голод», а й навіть евфемізм «продовольчі труднощі».

Тут варто зауважити, що якась частина українського селянства ще на рубежі 1920-1930-х рр., з початком суцільної колективізації і ліквідації куркульських господарств, інтуїтивно відчула наближення катастрофи. Однією з форм пасивного спротиву селян стали їх втечі за радянсько-польський кордон.

Уродженець села Вийдибор Радомишльського району Київської області Михайло Артемчук, разом з братом, врятувався втечею з СРСР, боячись заслання, у вересні 1930 р. Впродовж 1930-х рр. працював каменярем на каменоломні у Томашгороді. 14 жовтня 1939 р. заарештований органами НКВС, засуджений «як соціально-небезпечний елемент» Особливою нарадою при НКВС СРСР 13 липня 1940 р. до 8 років виправно-трудових таборів. Відбував покарання у Севжелдорлазі, відомостей про подальшу долю немає. Реабілітований у 1989 р. [28].

Характерною є справа втікача з СРСР Федора Свиридова. Зауважимо, що він уродженець українсько-білоруського пограниччя – села Борова, що неподалік міста Мозиря на річці Прип'яті. В кінці травня 1931 р. з двадцятьма (!) односельчанами він перейшов радянсько-польський кордон в районі Століна. Спочатку польські прикордонники повернули його і ще шестеро перебіжчиків на радянський бік, заявивши, «що ви нам не потрібні, так як у нас і своєму народові праці не вистачає». Ф. Свиридов, однак, повернувся назад. Згодом жив на хуторі Млинок Сарненського повіту, працював столяром. З приходом радянської влади, 29 вересня 1939 р. заарештований Сарненською оперативно-чекістською групою. Звинувачений за статтями 54-10, ч.1 та 80 КК УРСР. Без оголошення вироку провів у таборах більше двох років. 22 січня 1942 р. помер у терапевтичному відділенні Магаданської лікарні Управління виправно-трудових таборів від крупозного запалення легень. Реабілітований у 1989 р. [27].

Під час слідства у 1939 р. на запитання «Через які причини ви пішли з СРСР до Польщі?» Ф. Свиридов відповідав: «В 1931 р. моє господарство було віднесено до числа куркульських господарств, і були на мене покладені платежі в травні місяці 30 пудів картоплі і 30 пудів хліба і корова, які я

повинен був здати державі. Я здав тільки одну корову, а хліб і картоплю не здав зовсім. І боячись того, що мене стануть судити за невиконання платежів, я втік у Польщу» [27, арк.8].

Додамо, що Ф. Свиридов володів 4,5 десятинами землі, 2,5 десятинами сінокоосу, парою коней, трьома коровами, одним телям, п'ятьма вівцями. Держава потребувала його власності для реалізації своїх планів «соціалістичного будівництва», як і власності мільйонів інших селян.

Хоч Федір Свиридов і 20 його спільників жили в білоруському селі Борова, ми зробили наголос саме на цій справі як надто репрезентативній щодо масовості «голосування селян ногами» у бік від радянської влади. Так чинили у 1929, 1930, 1931-му найдалекоглядніші і найобачніші. За що радянська влада заплатила їм сповна у 1939, 1940, 1941-му. Як небажаним свідкам. Нехай і мовчазним.

Окремі з втікачів, усвідомлюючи, що їх чекає з приходом на Рівненщину радянської влади, спробували зіграти з нею «в хованки». Уродженець села Тростянець Берездівського району Кам'янець-Подільської області Петро Чернолоз перейшов до Польщі в листопаді 1929 р., з початком колективізації. Як міцний господар, тобто «куркуль» (мав кілька пар робочих коней, шестеро корів, свиней, овець, 17 га землі, добротний дім та іншу забудову), він повинен був, за ухвалою сільради, негайно сплатити 700 рублів та поставити державі 600 пудів зерна (майже 10 тон). За зволікання з виплатою зазначеної грошової суми, йому «накинули» ще 600 рублів. П. Чернолоз заходився шукати захист у вищих інстанціях, розпродувати майно. Тоді, за його відсутності, сільські активісти реквізували з двору зерно та іншу продукцію, «випадково» при цьому виявивши схованку з детонаторами до ручних гранат і набоями до гвинтівки. Зрозумівши, що це пастка, з якої шлях лише до в'язниці, П. Чернолоз, залишивши дружину і трьох дітей (у 1930 р. їх, разом з його братом і сестрою, виселено до Сибіру), перейшов радянсько-польський кордон. У 1930-х він осів у селі Бриків на Кореччині, приставши у прийми до Катерини Оксенюк. З приходом Червоної армії, навчений життям, П. Чернолоз вирішив зникнути, розпустивши чутки, що він чи то подався до Сибіру шукати сім'ю, чи то втік до Німеччини. На-

справді ж переховувався на горищі в К. Оксенюк, аж поки 18 серпня 1940 р. його випадково не виявили за сніданком (забув зачинити двері) уповноважений з району і сільські активісти. В ході слідства П.Чорнолозові згадали доведені і недоведені провини давно минулих літ: контрабандний промисел 1920-1923 рр., причетність до вбивства секретаря комнезаму у 1925 р., незаконне зберігання зброї та нелегальний перехід державного кордону в 1929 р., підпалення скирт соломоми новоствореного колгоспу в Тростянці у 1930 р., співпрацю з польською контррозвідкою в 1930-1939 рр., уникнення арешту з вересня 1939 р. до серпня 1940 р. Особлива нарада при НКВС СРСР 12 травня 1941 р. засудила П. Чорнолоза на 8 років позбавлення волі «як соціально-небезпечний елемент». Реабілітований у 1989 р. [26; 52].

Операція щодо примусової ізоляції в таборах уцілілих свідків колективізації і голодомору кінця 1920-х — початку 1930-х рр. в Радянській Україні, які опинилися до вересня 1939 р. на Західній Україні, була проведена настільки ретельно, що серед нинішніх мешканців Рівненщини, очевидців і жертв голоду — виключно ті, хто переселився зі сходу України вже у повоєнний період [73, с.14-22].

З іншого боку, здійснюючи в 1939-1941 рр. колективізацію західноукраїнського села і примусове вилучення у населення збіжжя шляхом хлібопоставок, більшовицькі функціонери намагались перенести в регіон методи законодавчих покарань і психологічного тиску та залякувань, апробовані в Радянській Україні в голодні 1932-1933 рр. Для прикладу, уповноважений наркомату заготівель, представник Здолбунівського райкому КП(б)У Таргонін на зборах у селі Тайкурі щодо виконання плану хлібопоставок змалював для незговорливих селян наступну перспективу. Відповідаючи на запитання про розбазарювання державного хліба, він навів закон від 7 серпня 1932 року («закон про п'ять колосків») і заявив, що «за розбазарювання хліба судимо на 25 років і розстрілюємо». З приводу згаданого інциденту з'явилось, навіть, спеціальне рішення бюро Рівненського обкому КП(б)У, де зазначено, що «контрреволюційний елемент використав це [виступ і «обіцянки» Таргоніна] та розповсюджував чутки про те, що за нездачу хліба державі розстрілю-

ють, або судять на 25 років» [24, арк.105]. Ухвала, винесена на бюро обкому, однак, ніяким чином не передбачала обмеження практики застосування закону від 7 серпня 1932 р. на Рівненщині. Йшлося лише про її нерозголошення.

Український національно-визвольний рух на Рівненщині, міграція населення, як в період німецької окупації, так і після повернення радянської влади, новий голод 1946-1947 рр. суттєво підживили настрої місцевого населення антиколгоспними інтенціями. Керівництво ОУН і УПА широко використовувало у своїх пропагандистських кампаніях інформацію про голодомор, як застереження проти вступу селянства до колгоспів і виконання державного плану хлібпоставок. Факти, якими оперували автори численних листівок, відозв, періодики, що видавались підпіллям, були настільки промовистими і незаперечними, що основну масу сільських жителів Рівненщини владі вдалось силоміць «зтягти» до колгоспів лише в 1949-1950 рр.

Одна з листівок українських повстанців, віддрукована у червні 1947 р., попереджала: «Селяни! Пам'ятайте, що віддати хліб ворогові добровільно, чи під примусом — це поповнити тяжкий гріх супроти свого народу, це скріпити на собі ярмо, це засудити себе на злидні і голод, це допомогти ворогові поневолювати інші народи. Хліб — це життя, а життя це боротьба; тож всі до бою за хліб, за життя! Геть сталінську панщину! Смерть Сталіну і його поплічникам! Хай живе вільне українське селянство в Українській Самостійній Соборній Державі! Хай живе Українська Постанча армія!» [30, арк.57ж]. Процитована листівка «Українські селяни!», як також листівки «Трудова інтелігенціє міста і села!» та «Заклик до населення України в справі збирання обвинувальних матеріалів на большевицьких злочинців», були розклеєні у селі Дерев'яне Клесівського району в січні 1948 р.

Інша листівка українського підпілля, що походила з друкарні ОУН імені Кліма Савура, була видана в липні 1947 р. і приурочена до 30-річчя радянської влади в Україні. В листівці зафіксовані численні злочини більшовицького режиму проти всього, «що має український національний характер». Серед них наголошувалися «насильна колективізація в Україні в 1928-1933 рр. і знищення тисяч сільських

господарств та запровадження в Україні сталінсько-колгоспної кріпаччини», як також «великий голод на Україні в 1932-1933 рр. і 5 мільйонів жертв того голоду» [87].

Текст цієї листівки ілюстрував один з дереворитів відомого художника-графіка Ніла Хасевича, уродженця села Дюксин Костопільського району, «Громадою обух сталить та добре вигострять сокиру!». Здобувши академічну художню освіту і мистецьку славу ще в 1930-х рр., у другій половині 1940-х рр. Н. Хасевич, будучи керівником технічної ланки центрального проводу ОУН, разом зі своїми учнями створив сотні дереворитів, які тиражувалися в підпільних друкарнях на Рівненщині, серед них й «Колгоспну серію», зокрема, дереворити «Людей у ярма запрягли» (18.09.1949 р.), «...А їсти нічого» (3.11.1949 р.) та ін. Об'єднані в альбом «Графіка в бункрах УПА», на початку 1950-х рр. вони потрапили до США, де були поширені серед делегатів однієї з сесій Генеральної асамблеї ООН, в посольствах різних держав, а в 1952 р. вийшли окремим виданням у Філадельфії [16]. Додамо, що Ніл Хасевич загинув у криївці на околиці села Сухівці неподалік Рівного під час проведення військово-чекістської операції 4 березня 1952 р.

Настрої населення Рівненщини яскраво характеризують, зокрема, аналітичні документи, які готувало обласне управління НКВС-МДБ для ЦК КП(б)У і обкому партії. В одному з них, довідці, поданій начальником УМДБ в Рівненській області В.Шевченком на ім'я члена Політбюро ЦК КП(б)У Д. Мануїльського 28 липня 1947 р., зафіксовано, між іншим, різко негативну реакцію населення міста Рівного і області на дії правлячої партії, яка «зводиться до засудження колгоспної системи, незадоволення нинішньою політикою щодо затискування куркуля» [94, арк.89].

Жителі різних районів області – Клеванського, Корецького, Рівненського, Дубровицького – вкрай песимістичним бачили своє колгоспне майбутнє. Так, священик села Білевський Скит Л. Сібіковський у липні 1947 р. казав, що «стануть совети організувати колгоспи і настане погибель для селян і західних областей» [94, арк.89]. З приводу необхідності виконання хлібо- та інших продуктових поставок селяни Корецького району, територія якого до 1939 р. безпосеред-

ньо прилягала до УРСР, заявляли: «Радянська влада хоче остаточно шкуру здерти, на цьому хоче будувати колгоспи, але я в колгосп не піду і хлібопоставку повністю не виконаю» (Лук'янова Олександра, жителька с. Копитів Корецького району, на зборах, під час вручення їй зобов'язання на хлібопоставку) [94, арк.89-90]; «Радянська влада хоче цим дійняти куркулів, щоб вони кинули свою землю і пішли в колгосп, але з цього нічого не вийде. Таку велику хлібопоставку не виконати, хай самі комуністи приходять і забирають хліб снопами прямо з поля» (Усік Прокоп, житель с. Козак Корецького району); «Радянська влада хоче обдерти мене. Де я візьму стільки хліба? Давай все — м'ясо, масло, та ще їдь на заготовки» (Шендецький Яків, житель Старо-Корецьких хуторів, намічений до вислання) [94, арк.90].

«Видно кінець всьому, — виплескував свій відчай Нечипурець Микола, житель села Біла Криниця Рівненського району. — Зараз намагаюсь не набувати, а пропивати все. Вже кажуть, що всі наші хутори будуть знесені, ми будемо зігнані в село в спільні будинки, хліб заберуть. От і скажіть — на який чорт старатись? Все рівно погибель всім. Невже це довго буде тривати? Чому голодуючий народ мовчить? Нас, селян Західної України, зараз хочуть остаточно зжити». Йому вторив, апелюючи до ситуації 1930-х рр., односеелець Вітрик Сильвестр: «Я багато читав радянських газет і дивуюсь, як вони безсоромно брешуть про наше життя за Польщі. Бо ж стосовно селян там нема й долі правди. Ми жили і не знали голоду. З квітучих колгоспних сіл зараз ходять опухлі, голодні мільйони» [94, арк.90-91]. Ніби риску під всіма наведеними висловлюваннями підводив старший ветлікар Дубровицької райветлікарні Гуляницький, резюмувавши: «Колгоспи — це краща форма організації для пограбування селян» [94, арк.91].

* * *

Підсумувати нашу розвідку хочемо наступним. Від голоду загинули цілі покоління, а відтак було перервано пам'ять нації, оскільки помирили батьки, які не встигли передати дітям досвід прадідів. Знищення у селянина почуття господаря було чи не найголовнішим для радянської системи зав-

данням. Колективізація і голодомор спричинили розселяння — зникнення селянина-універсала, який виступав як господар, економіст, агроном, організатор виробництва, носій духовної культури нації. Масова колективізація та злочинна політика розкуркулення завдали катастрофічних втрат сільському господарству України. Економічного розорення зазнали 5 млн. селянських господарств, з них 200 тисяч були виселені до Сибіру. За короткий період українське село було приречене на руїну.

Отже, у 1932–1933 рр. тоталітарний режим застосував найстрахотливішу зброю масового знищення та соціального упокорення сільського населення, вдавшись до новітньої форми терору — геноциду голодом. На думку В. Марочко, голод являв собою складний соціально-економічний та політико-правовий механізм творення геноциду, а відтак його повинні вивчати не лише історики, але й соціологи, психологи, політологи [59].

Американський дослідник Дж. Мейс вважав, що голодомор важливо розглядати в контексті різнобічного наступу на все українське, оскільки Сталін хотів нейтралізувати Україну, що, на його думку, була бар'єром на шляху створення централізованого тоталітарного режиму. «Саме тому, — наголошував дослідник, — ми не можемо пояснити голодомор лише як явище, що сталося в сільських районах. Ми повинні підійти до нього у контексті загального наступу проти українства у той період. Якщо ми це зробимо, стане ясно, що голодомор був нічим іншим як проявом геноциду» [61, с.151].

У середині 1937 р. у колгоспах було об'єднано 96% наявної кількості селянських дворів. У господарствах нараховувалося менше двох працездатних на один двір. Переважна частина одноосібників втратила зв'язок з сільським господарством. Суцільна, справді всеосяжна колективізація стала фактом. Позбавлені землі і засобів виробництва, примусово об'єднані в одержавлені колгоспи, прив'язані до сільської місцевості безпаспортним статусом, селяни були зобов'язані виконувати поставки державі хлібом.

Таким чином, соціально-економічні та етнодемографічні наслідки голодомору 1932–1933 рр. виявилися доленосними

для України, значною мірою визначали тенденції її розвитку в подальші десятиліття. Перетворення на селі в цей період супроводжувалися такою жорстокістю, що їх можна назвати не інакше, як війною режиму проти селянства. Саме завдяки масовій колективізації, розкуркуленню, терору голодом утвердилися соціально-економічні підвалини тоталітарного режиму.

Впевнені, що факти і документальні дані про голодомор продовжуватимуть відкриватися за зворотньо-незворотньою історичною логікою. І річ навіть не в тому, що їх нинішній масив не є критичним для тих або інших оцінок і дефініцій найпронизливішої української трагедії ХХ ст. Річ у тому, що кожен такий факт є свідченням конкретного людського болю зосібна, і болю нації, як спільноти. А кожен факт, який фіксує відлуння трагедії в думках і вчинках інших людей, каже про те, що цей біль був почутий і розділений.

Джерела і література

1. Андрущук Олександр. Зустрічі з Уласом Самчуком // Волинські дороги Уласа Самчука. Збірник / упоряд. Я.Поліщук. — Рівне: Азалія, 1993. — С.99-103.
2. Бихалець Іван. «А мені ще й досі сняться страшні очі ката...» // Воля і Батьківщина. — 1998. — Ч.4. — С.79-90.
3. Блонська Наталія. Спогад // Погорина: літературно-мистецький альманах. — Рівне: Азалія, 1998. — С.70.
4. Борисенко Валентина. Усна історія Голодомору // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С.88-103.
5. Боровий Василь. Гість Харкова — Улас Самчук // Березіль. — 1996. — Ч.1-2. — С.182-183.
6. Боротьба. — 1933. — 15 жовтня.
7. Борщевич В.Т. Волинський пом'яник. — Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2004.
8. Бульба-Боровець Тарас. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. — Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1981.
9. Бухало Гурій. Відлуння голодомору на Волині // Волинь історична. Збірник наукових статей. — Рівне: видавець Олег Зень, 2007. — С.90-94.
10. Велика Україна перед новим голодом // Хліборобський шлях. — 1934. — 22 липня.
11. Він був моїм другом: фрагменти розмови А.Жив'юка з першою дружиною У.Самчука М.В.Рахубою (Зоц) // Волинські дороги Уласа Самчука. Збірник / упоряд. Я.Поліщук. — Рівне: Азалія, 1993. — С.91-98.
12. Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви. — Частина друга. — Нью-Йорк, 1975.
13. Генерал-хорунжий армії УНР О. Алмазов // Дмитрук В. Вони боролися за волю України. — Вид. друге, доповн. — Луцьк, 2004. — С.245-249.
14. Голод на Україні // Українська Нива (Луцьк). — 1933. — Ч.31(392). — 30 серпня.
15. Голод на Україні // Українська Нива. — 1933. — Ч.37(398). — 27 жовтня.

16. Графіка в бункрах УПА. Альбом дереворитів, виконаних в Україні в роках 1947-1950, мистця українського підпілля Ніла Хасевича — «Бей-Зота» та його учнів. — Філадельфія: Пролог, 1952.

17. Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. — Київ, 2000.

18. Громадський голос. — 1933. — 2 грудня.

19. Громадський голос. — 1933. — 9 грудня.

20. Давидюк Р.П. Петро Певний і Волинське українське об'єднання // «Роде наш красний...». Волинь у долях краян і людських документах. — Т. 2. — Луцьк: вид-во Волинського держуніверситету «Вежа», 1996. — С.268-271.

21. Державний архів Волинської області, ф.1, оп.2-а, спр.197.

22. Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф.30, оп.18, спр.2255.

23. ДАРО, ф.30, оп.18, спр.2257.

24. ДАРО, ф.400, оп.1, спр.7.

25. ДАРО, ф.480, оп.1, спр.1.

26. ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.849.

27. ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.875.

28. ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.881.

29. ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.909.

30. ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.1965.

31. ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.3854.

32. ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.3855.

33. ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.4253.

34. ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.4585, т.1-3.

35. ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.4962.

36. Дзвони (Львів). — 1935. — Ч.2-3. — С.141.

37. Діло (Львів). — 1933. — 15 вересня.

38. Діло. — 1933. — 4 жовтня.

39. Діло. — 1933. — 6 жовтня.

40. Діло. — 1933. — 20 жовтня.

41. Діло. — 1933. — 1 листопада.

42. Діло. — 1934. — 11 березня.

43. Діло. — 1934. — 22 березня.

44. До українського громадянства Волині // Українська Нива. — 1933. — Ч.38-39 (399-400). — 9 листопада.

45. Допомога голодуючим і поводянам // Праця (Львів). – 1933. – Ч.8. – 23 грудня.
46. Допомога Україні // Українська Нива. – 1933. – Ч.38-39 (399-400). – 9 листопада.
47. З голодного більшовицького раю // Діло. – 1934. – 11 травня.
48. З протестної акції проти червоного терору // Новий час (Львів). – 1933. – Ч.53. – 19 вересня.
49. За соборність. - 1932. - Ч. 2.
50. Історія України ХХ – початку ХХІ століття: Навч. посіб. / П.П.Панченко, Н.П.Барановська, С.С.Падалка та ін.; За заг. ред. В.А.Смоля. – К.: Знання, 2004.
51. Ковальчук С. Схилимося у жалобі. Голодомор на Славучині // Пульс (Славута). – 2008. – 5 червня.
52. Кравчук Спиридон. Зболений хліб // Реабілітовані історією. Рівненська область / Упоряд., наук. ред. А. Жив'юка. – Кн. 1. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – С.513-515.
53. Кузьменко Світлана. Улас Самчук // Сучасність. – 2000. – №11. – С.137-138.
54. Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008.
55. Кучерепа М. Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1921-1939 рр.). – Луцьк: Надстир'я, 2001.
56. Кучерепа М.М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921-1939 рр. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Випуск 3. – Луцьк, 2000. – С.97-106.
57. Кушнеж Р. Участь української громадськості Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти голодомору в Україні // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.131-141.
58. Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаника. – Накази начальника львівського облліту. - №30(7) від 5 червня 1940 р. – С.19; №82(12) від 30 жовтня 1940 р. – С.144; №9(15) від 5 лютого 1941 р. – С.280; №16(16) від 12 березня 1941 р. – С.166.
59. Марочко В. Геноцид в українському селі 1932-1933 років: історико-політологічний аспект // Голодомор 1932-1933

років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Київ, 15 листопада 2002 р. — К.: МАУП, 2003. — С.32-43.

60. Марочко В. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932 — 1933) // Український історичний журнал. — 2003. — №3. — С.90-103.

61. Мейс Дж. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року // Сучасність. — 1993. — № 4. — С.150-153.

62. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932 — 1933 рр.) // Український історичний журнал. — 1995. — № 1. — С.34-47.

63. Мельничук Віталій. Нас було дев'ятнадцятеро // Із криниці печалі. Збірник спогадів та документів. — Вип.1. — Рівне: Азалія, 1993. — С.98-102.

64. Миць М. Іван Власовський — громадський і церковний діяч // Тези доповідей та повідомлень V Волинської історико-краєзнавчої конференції 11—13 жовтня 1991 року «Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю». — Луцьк, 1991.

65. На Україні вимерло мільйони людей // Новий час. — 1934. — 16 червня.

66. Наглий суд. Вбивство у совітському Консуляті у Львові // Діло. — 1933. — 1 листопада.

67. Новий час. — 1933. — 15 липня.

68. Новий час. — 1933. — 28 липня.

69. Новий час. — 1933. — 13 серпня.

70. Новий час. — 1933. — 10 вересня.

71. Новий час. — 1933. — 18 вересня.

72. Новий час. — 1933. — 23 грудня.

73. Полин голодомору у пам'яті нащадків. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 75-м роковинам голодомору 1932-1933 років в Україні, 29 листопада 2007 року. — Сарни, 2007.

74. Протести проти большевицької диктатури // Громадський голос. — 1933. — 2 грудня.

75. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.

76. Сідак Володимир. Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі у міжвоєнний період // Воєнна історія. — 2002. — №3-4; див сайт: www.warhistory.ukrlife.org.

77. Слово (Варшава). — 1933. — 16 ноября.

78. Соболев Петро. Голодомор 1932-1933 років: особливості соціальних патологій // Персонал. — 2002. — № 11. — С.11-14.

79. Советская деревня глазами ОГПУ-НКВД. — Т.3: 1930-1934. — Книга вторая. Документы и материалы. — М., 2005.

80. Спогади Форсюка Сергія Аврамовича, 1925 року народження, жителя м. Здолбунова, вул. І. Гончара, 32, кв. 8, записані Давидюк Р.П. 3 серпня 2008 року.

81. «Товарищ Урожай» // Українська Нива. — 1933. — 13 вересня.

82. Тризуб. — 1934. — 17 березня.

83. Українська Нива. — 1933. — 22 листопада.

84. Українська Нива. — 1933. — 24 грудня.

85. Український Допомоговий Комітет у Лондоні // Діло. — 1934 — 15 березня.

86. Улас Самчук у Кременчуці // Дніпрова хвиля (Кременчук). — 1942. — 13 серпня.

87. Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею. — Листівка «Тридцять літ більшовицької влади в Україні» (липень, 1947 р.).

88. Холодний Микола. Улас Самчук у Голубиному: про те, як сільський учитель 60 років зберігав реліквії «ворога народу» // Молодь України. — 1995. — 5 січня.

89. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф.1, оп.20 спр.6435.

90. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20 спр.6630.

91. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.6635.

92. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.6830.

93. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.7304.

94. ЦДАГОУ, ф.1, оп.46, спр.2342.

95. Чужинець про положення на Великій Україні // Новий час. — 1933. — 3 вересня.

96. Шаповал Юрій. Значення нововіднайдених документів ДПУ-НКВС для глибшого розуміння голоду 1932-1933 років

// Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – С.45-61.

97. Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (CA MSW), sygn. K-674 // II-31. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych.

98. Mały Rocznik Statystyczny. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1939.

99. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie: 1921-1939. Elementy przemian społecznych, cywilizacyjnych, politycznych. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1988.

100. Wołyń (Łuck). – 1933. – №10. – 5 marca.

101. Wołyń. – 1933. – №49. – 3 grudnia.

102. Wołyń. – 1934. – №5(57). – 28 stycznia.

103. Wołyń. – 1934. – №7(59). – 11 lutego.

Документи

№ 1

1932, червень. — Листівка, написана уродженцем села Вербень Дубенського повіту Соловйовим Захаром і залишена ним у караульному приміщенні 2-го взводу охорони Народного комісаріату шляхів сполучення на станції Таганрог Південний, де він служив стрільцем

Брожение

Брожение народа

Бродит народ полуголодный ищит кусок
Хлеба для себе и вот чтоже мы видим
Крестиянин бросает свою избушку и идет
Сам незнает куда ищит незнает чево как
Буто наступает ужасный голодный год

ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.3855. арк.10. Оригінал. Рукопис.

№ 2

Не пізніше 1933, жовтня 27. — Листівка Рівненського повітового комітету УНДО про проведення 29 жовтня 1933 р. у Рівненському православному соборі панахида за померлими від голоду на Придніпрянщині та Кубані

Панахида

за упокій душ дванацати мільонів нещасливих жертв
голодової смерти наших братів
на

колись пребогатої Придніпращини та Кубані,
що згинули мученичею смертю внаслідок нелюдських
знущань та Терору Московських червоних Катів,
відбудеться в неділю 29 жовтня ц[ього] р[оку] після служби
Божої у Рівненському Православному Соборі.

В цей пропам'ятний день всенародньої жалоби, хай не брак-
не ні одного українця (ки) без огляду на особисті переконання
на цьому сумному обряді.

Druk.Gassera Rowne
Wyd. Pov. Ukr. Nar. Com.

Комітет У.Н.Д.О.
в Рівному

ДАРО, ф.30, оп.18, спр.2255, арк.15. Оригінал. Друк.

№ 3

1933, жовтня 27. — Лист Рівненського повітового староства до прокурора окружного суду з проханням затвердження конфіскації листівки, виданої повітовим комітетом УНДО

Рівненське повітове староство Рівне, дня 27 жовтня 1933 р.
L.B-11/33
Вилучення листівки повітового комітету УНДО

До пана прокурора
при окружному суді
в Рівному

Повідомляємо, що 27 жовтня 1933 р., на підставі артикулу 27 Декрету про запровадження тимчасових приписів щодо преси від дня 7 лютого 1919 р., нами вилучено листівку, видану повітовим комітетом УНДО в Рівному, надруковану в типографії Газера Зельмана в Рівному.

Вилучення здійснено у відповідності з артикулом 108 карного кодексу.

Додаємо один екземпляр цього друку, просимо про затвердження його конфіскації, як також притягнення видавця до карної відповідальності.

Нагадуємо, що повітовий комітет УНДО знаходиться в Рівному по вул. Галлера, 19 і головою комітету є Ярмолюк Василь.

За старосту

магістр де Берг

заступник старости

підпис

*ДАРО, ф.30, оп.18, спр.2255, арк.14. Оригінал. Машинопис.
Переклад з польської А.Жив'юка.*

№ 4

1933, жовтня 30. — Інформація коменданта Рівненської повітової поліції Я.Томяка до повітового староства про вилучення в селах Олександрії і Заборолі листівки, виданої УНДО

Волинське воєводство

Повітова поліція Рівненського повіту

Рівне, вул. 3-го Травня, №26, телеф. №1

від 30.X.1933

№ Р-2238/33

Конфіскація листівок УНДО

До повітового староства

в Рівному

Відповідно до телефонограми №Р-11/33 від 27.X біжучого року в справі негайного нагляду надсилаю 4 листівки, видані Рівненським комітетом УНДО, які були вивезені 29.X біжучого року – три в Олександрію Семенюком Павлом, а одна вивезена в Забороль Семенюком Филімоном, мешканцем села Бичаль.

Комендант повітової поліції
підкомісар Я.Томяк

*ДАРО, ф.30, оп.18, спр.2257, арк.5. Оригінал. Машинопис.
Переклад з польської А.Жив'юка.*

№ 5

**1933, жовтня 31. – Витяг з протоколу закритого засідання
окружного суду в Рівному з рішенням про накладення арешту
на видання листівки повітового комітету УНДО**

Витяг з протоколу закритого засідання.

Окружний суд у Рівному в складі:

голова Гаєвські, засідателі Дунін, Ходкевіч

у справі вилучення друку дня 31.X.1933 р.

після заслуховування подання прокурора постановив

На основі артикулів 27-29 Декрету про запровадження тимчасових приписів щодо преси, накладений повітовим староством у Рівному в дні 27.X.1933 арешт на видрукований тираж листівок, виданих українською мовою повітовим комітетом УНДО в Рівному

затвердити.

Означений вище друк порушує в своїй третій частині артикул 107 карного кодексу.

Оригінал підписали голова Я.Гаєвські, секретар Ходкевіч
3 оригіналом вірно секретар підпис

*ДАРО, ф.30, оп.18, спр.2255, арк.17. Оригінал. Машинопис.
Переклад з польської А. Жив'юка.*

№ 6

1933, листопада 2. — Інформація коменданта Рівненської повітової поліції Я.Томяка до повітового староства про панахиди за померлих від голоду в Радянській Росії, відслужені у православних церквах Рівного та сіл Рівненського повіту

Волинське воєводство

Повітова поліція Рівненського повіту

Рівне, вул. 3-го Травня, №26, телеф. №1

від 2.XI.1933

№ Р-2238/33

Листівки УНДО

До повітового староства
в Рівному

Відповідно до листа від 30.X біжучого року Л.Р-2238/33 в справі негайного нагляду доповідаю, що 29.X біжучого року в місцевому православному соборі відбулась жалобна служба, відправлена священиками Чайковським, Сайковичем і Зінкевичем, на якій були присутні близько 300 осіб, посвячена голодуючим в Радянській Росії. Перед службою священик Сайкович нагадав, що вона буде відправлена за людей, які в Радянській Росії померли голодною смертю. В селах Городок, Понябел, Обарів і Хотинь відбулися такі ж панахиди, але не було жодних промов, як також не вивішено жалобних прапорів.

Окрім того, в православних церквах у Басовому Куті, Корнині, Новому Дворі, Колоденці і Золотієві також відбулися жалобні служби за душі померлих голодною смертю в Радянській Росії.

Церковні відправи у вищеназваних місцевостях пройшли спокійно, громадський спокій не порушувався і жодної політичної акції у зв'язку з ними не зафіксовано. Листівка, яка була вивішена в селі Обарові біля церкви, видана повітовим комітетом УНДО, додається.

Комендант повітової поліції
підкомісар Я.Томяк

*ДАРО, ф.30, оп.18, стр.2257, арк.6. Оригінал. Машинопис.
Переклад з польської А. Жив'юка.*

№ 7

1933, листопада 4. — Інформація коменданта Рівненської повітової поліції Я.Томяка до повітового староства про вилучення в селах Посягві і Олексіївці листівки, виданої УНДО

Волинське воеводство
Повітова поліція Рівненського повіту
Рівне, вул. 3-го Травня, №26, телеф. №1

від 4.XI.1933

№ Р-2238/33

Листівки УНДО

До повітового староства
в Рівному

Відповідно до листа від 2.XI біжучого року Л.Р-2238/33 в справі негайного нагляду надсилаю дві листівки, одна з яких була вивішена біля церкви в Посягві, друга ж знайдена в Івана Кожушка, мешканця села Олексіївка Бугринської гміни, який показав, що отримав листівку в Рівному від Василя Ярмолюка.

Комендант повітової поліції
підкомісар Я.Томяк

*ДАРО, ф.30, оп.18, спр.2257, арк.8. Оригінал. Машинопис.
Переклад з польської А. Жив'юка.*

№ 8

1933, грудня 4. — Лист Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Україні до повітового комітету допомоги голодуючим на Україні в Рівному

Волинський громадський комітет
допомоги голодуючим на Україні
м. Луцьк, вул. Таргова 2 п. 2
дня 4.XII.1933 р.
№56

До Повітового Комітету
допомоги голодуючим на Україні
в Рівному

В додаток до листа з 30.XI. б[іжучого] р[оку] повідомляємо, що від дня, коли одержите від нас книжки та уповноваження для зборщиків, можна буде розпочати збірку пожертв грішми

й натурою. Пожертви натурою можна брати такими продуктами: жито, пшениця, ячмінь, просо, гречка, квасоля й горох. Ні в якому разі не можна збирати корнеплодів (картопля, буряки та ин[ше]) з тієї причини, що вони не витримують морозів.

Треба швидче подбати про склади для переховування продуктів, що будуть збиратися. Тому просимо, не відкладаючи, подати нам, в який спосіб Ви думаєте залагодити цю справу. Чи зможете мати безплатний склад, — що було би дуже бажаним в цілі зведення видатків до мінімуму, — чи доведеться за нього платити і як дорого обійшлося би переховування, пильнування і т.д. зібраних продуктів.

Оскільки на Україну посылатимуться мука й крупа, тобто зібране збіжжа, гречку й просо будуть тут перероблятися на муку і крупи, то, на нашу думку, доцільніше було би складати зібрані продукти на млині та круп'ярні, зробивши перед тим з власниками їх умову щодо прийому збіжжа, перемолу його та переховування муки чи крупів до розпорядження.

Це був би найкращий і найдешевший, як нам здається, спосіб розв'язання цього питання.

При виборі млина чи круп'ярні необхідно взяти під увагу солідність фірми та зручність положення їх для звозу до них збіжжа і відправки його в переробленому вигляді на залізничну станцію.

Само собою розуміється, що задача збіжжа на склад (на млин чи деінде) повинна переводитися під строгим контролем Пов[ітового] Комітету.

Грис (висівки) на Україну не посылатиметься, тому просимо постаратися вжити його якнайдоцільніше, бо він являється досить цінною річчю і його не мало виходить при перемолі збіжжа. Так наприклад, 100 кгр. пшениці дають 80 кгр. муки і 18,5 кгр. грису, а 100 кгр. жита дають 75 кгр. муки і аж 23,5 кгр. грису.

Голова комітету
За секретаря

підпис
підпис

ДАРО, ф.480, оп.1, спр.1, арк.1-Ізв. Оригінал. Рукопис.

1934, лютого 5. — Лист Волинського громадського комітету
допомоги голодуючим на Україні до повітового комітету
допомоги голодуючим на Україні в Рівному

Волинський громадський комітет
допомоги голодуючим на Україні
м. Луцьк, вул. Таргова 2 п. 2
дня 5.ІІ.1934 р.
№161

До Повітового Комітету
доп[омоги] гол[одуючим] на Україні
в Рівному

З метою запровадження однастайности і ясности справоздань Пов[ітов]их Комітетів про реальні наслідки збіркової акції цим установлюємо певну форму й сталі терміни для цих справоздань.

Мусимо провадити точну евіденцію всіх зібраних на теренах Волині пожертв, а також усіх видатків, зв'язаних зі збірковою акцією, та складати періодично загальні справоздання, але надісланий до цього часу Пов[ітови]ми Ком[ітета]ми матеріал, — в більшості поусний, неповний, а часом збивчивий, — не дає можливости зробити це.

Тому просимо подати нам у найближчих днях, обов'язково на доданих до цього бланкетах за поданим зразком наново повні відомости: 1) Скільки готівки та якого роду збіжжя зібрано на теренах Вашого повіту за весь час од розпочаття збірки до 31-го січня ц[ього] р[оку], 2) Скільки, чого за цей час переведено на гроші (продано), 3) Коли, скільки, чого та в який спосіб було переказано нам, 4) Скільки, на що Пов[ітов]ий К[оміте]т витратив на протязі того ж часу.

По цим першим докладним справозданням просимо подавати нам подібні справоздання регулярно двічі на місяць на кожне 1-ше і 16-те місяця за такі періоди: від 1-го до 15-го включ[но] й від 16-го до кінця місяця на таких же банкетах. Причому просимо уваги, щоб чергове справоздання містило в собі лише дані відчитного періоду, тобто, щоб до даних чергового справоздання не було долічено те, що вже надавалося в попередніх справозданнях.

деякі Повіт[ові] Комітети зменьшили свою діяльність з приводу непевности осягнення мети збірки, себто переказу безпосередньо допомоги голодуючій Україні, Волин[ський] Гром[адський] Комітет, маючи своєю метою з початку свого існування допомогу лише в натурі голодуючій Україні, вживає усіх можливих заходів, щоб цю провідну думку зреалізувати.

Наслідки тих заходів ще до цього часу остаточно не з'ясовано з огляду на незакінчення розмов на шляху дипломатичних зносин, однак на підставі певних побічних даних можна сподіватись, що справа ця буде прихільно полагоджена і в кожному разі воля жертводавців буде взята під увагу.

З огляду на наближаючийся Великодні Свята, в які утрвалена віками традиційна офірність нашого громадянства особливо проявляється, Волин[ський] Гром[адський] Ком[ітет] звертається до усіх Повіт[ових] Коміт[етів] з просьбою використати цей час для інтензивної збіркової акції допомоги тим, які тепер знаходяться в так тяжких обставинах.

Великодня інтензивна акція збірок як в натурі так і грішми повинна відбуватись спокійно, щоб не манефістувати ворожого стосунку до держави, з якою нав'язуються добросусідські відношення.

Збірка в натурі повинна бути переведена в спосіб зазначений в попередніх обіжниках.

Дозвіл на збірку продовжено до 15 травня. При цій нагоді Вол[инський] Гром[адський] Ком[ітет] зазначає, що всім жертводавцям буде виражена подяка, а справоздання про діяльність Воєводського і Повіт[ових] Комітетив, як і ступеня чинности і активности членів Комітету і тих, хто взагалі причинився до збіркової акції, буде оголошено в пресі.

Голова комітету підпис

Секретар підпис

Децизія Волинс[ького] Уряду Воєвідс[ького] з дня 23.III.34.

ДАРО, ф.480, оп.1, спр.1, арк.3-Зв. Оригінал. Рукопис.

№ 11

1934, квітня 4. — Лист Волинського громадського комітету
допомоги голодуючим на Україні до повітового комітету
допомоги голодуючим на Україні в Рівному

Волинський громадський комітет
допомоги голодуючим на Україні
м. Луцьк, вул. Таргова 2 п. 2
дня 4.IV.1934 р.
№195

До Повітового Комітету
допомоги голодуючим на Україні
в Рівному

З огляду на конечність дати Адміністративній Владі справоздання зі збіркової акції нашого Комітету, ласкаво просимо Вас негайно надіслати нам повне докладне справоздання про кількість зібраних у Вашому повіті пожертв натурою і готівкою та кількість зроблених Вами видатків за зразком і на бланках, що надіслали ми їх Вам в дн[і] 5.II ц[ього] р[оку] за № 161.

Всю готівку просимо переказати чеком до П.К.О. до Повітової Кому[нальної] Каси Ощадности в Луцьку на наш чековий рах[унок] № 68. Разом з цим зазначаємо, що жоден кілограм збіжжя, жоден гріш не може бути вжитий ні на яку іншу мету, а лише на допомогу голодуючим на Україні.

Голова комітету сенатор Маслов
За секретаря

підпис
підпис

ДАРО, ф.480, оп.1, спр.1, арк.4. Оригінал. Рукопис.

№ 12

1934, червня 22. — Лист Волинського громадського комітету
допомоги голодуючим на Україні до повітового комітету
допомоги голодуючим на Україні в Рівному

Волинський громадський комітет
допомоги голодуючим на Україні
м. Луцьк, вул. Таргова 2 п. 2
дня 22.VI.1934 р.
№243

До Повітового Комітету
д[опомоги] г[олодуючим] на Укр[аїні]
в Рівному

Деякі Пов[ітові] К[оміте]ти вже повернули нам списки по-жертв. Стан більшості з цих списків не тільки не задовольня-ючий, а просто неможливий. Хиби їх такі:

1) в рубриці «Кількість» не написано кількості пожертви, а коли й написано, то невідомо чи то кількограми, чи фунти, чи пуди і т.д. Інколи фігурує міра: «гарнець», «відро», «1/2 відра», «миска» і не відомо скільки ж це буде на вагу.

2) в рубр[иці] «Рід жертви» не написано роду жертви і не відомо, що саме жертвувалось: чи жито, чи ячмінь, чи пше-ниця, чи щось інше.

3) нема підсумків зібраних жертв по роду зібраного збіжжя.

4) нема напису-акту про здачу й прийом зібраних пож[ертв], підписаних як особою прийнявшого, так і здавшого.

5) в тих випадках, коли й єсть такий напис-акт, то кількість зазначеного в йому збіжжя (тобто прийнятого від збірщика) не відповідає після підсумування списку а ні родом, а ні кількістю тому, що фактично зібрано, не згоджується з тими даними, які вміщено в списку.

Такі списки ми змушені повертати Комітетові для відповід-них поправок і доповнень, а це затягає справу ліквідації і нара-жає на зайві кошти.

З огляду на це просимо, перше ніж посилати нам списки, перевірити докладно кожен список, усунути в той чи інший спосіб (залежно від Ваших місцевих умов) всі зазначені вище хиби та узгоднити кількість зібраного з кількістю зданого. Коли ж такого узгіднення перевести неможливо, то обов'язково зро-бити в тому ж списку дописку, що кількість зданого роду збіжжя єсть рівновартістю всього того, що зібрано, але не здано.

На кожну реалізацію збіжжя повинен бути обов'язково акт продажу, котрий може бути написаний на тому ж самому спис-ку зібрані по якому пожертви, продано і т.д.

Дуже просимо з цілою серйозністю поставитися до цієї спра-ви, уважно перечитати цей наш лист і виконати всі його точ-ки. Просимо зрозуміти, що ці вимоги не є нашою вибаганкою, а являються konieczністю і невиконання їх потягне за собою великі неприємності.

Розсилаючи «списки пож[ертв]» для збору пожертв ми давали там вказівки у всіх подробицях, але, на жаль, не всі Пов[ітові] К[оміте]ти поставилися до них з належною уважністю.

Просимо також не забути надіслати нам виказ всіх збірщиків із зазначенням в якому селі й по якому № списку він збирав.

ДАРО, ф.480, оп.1, спр.1, арк.5-6. Оригінал. Рукопис.

№ 13

1934, вересня 6. — Лист Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Україні до повітового комітету допомоги голодуючим на Україні в Рівному

Волинський громадський комітет
допомоги голодуючим на Україні
м. Луцьк, вул. Таргова 2 п. 2
дня 6.IX.1934 р.
№300

До Повітового Комітету
д[опомоги] г[олодуючим] на Укр[аїні]
в Рівному

Цим стверджуємо одержання від Вас 36 списків пож[ертв], 3-х протоколів продажу збіжжя, 6-ти листів од гмін, 2-х зіставлень і 9-ти рахунків на суму зл[отих] 78.80.

Голова комітету	підпис
Секретар	підпис

ДАРО, ф.480, оп.1, спр.1, арк.7. Оригінал. Рукопис.

№ 14

Зразок звіту для Рівненського повітового комітету допомоги голодуючим на Україні про проведення ним допомогової акції за період 14.XII.1933 – 31.I.1934 рр.

Зразок

Справоздання Рівненського Повіт[ового] Комітету зі збіркової акції за час од 14/XII.33 р. до 31/I.34

Зібрано		Переведення на гроші			Переказано до Вол. Гром. К-ту д. г. на Укр. в Луцьку	
		Вага	По ціні	Сума	Дня	Скільки, чого, та в який спосіб
Готівкою	200 зл.	-	-	200	23/XII.33	180 зл. почтов. переказами
Жита	3000 кгр.	3000	11	330	4/I.34	50 -/-
Ячменю	5000 -/-	2000 -/-			20/I	100 -/-
Пшениці	1000 -/-	-	-	-	25/I	Пшен. - 800 кг Ячм. - 3000 кг на фірах до Луцька
Гречка	20 -/-	-	-	-	-	-
Картоплі	600 -/-	600 -/-	3	18	29/I	200 - чек на П.К.О
Цибулі	5 -/-	5 -/-	0,20	1	-	-
Сала	2 -/-	2 -/-	2	4	30,1	103 -/-
Полотна						
Цибулі	Разом	готівка	зл.	653	зл.	633

Видатки Пов[іт[ово]го Ком[ітету] за той же період:

За розліплення відозв по місту	зл.	1
Почтові видатки	-/-	10
Папір та інше канцеляр[ське] приладдя	-/-	3
Возному за послуги для Комітету	-/-	3
Разом	зл.	17

Дня 1.II.34

Голова Пов[іт[ового] Ком[ітету]

Секретар

ДАРО, ф.480, оп.1, спр.1, арк.8. Оригінал. Рукопис.

1947, липень. — Листівка ОУН з дереворитом Ніла Хасевича
«Громадою обух сталіть та добре вигостріть сокиру!», видана
в підпільній друкарні імені Кліма Савура

Воля народам і людині! Смерть тиранії!

Тридцять літ більшовицької влади в Україні

Український народ! Тридцять літ більшовицького панування в Україні позначене кров'ю, руїнами, розстрілами, голодом і нищенням всього, що має український національний характер.

30 літ стара більшовицька гіена — Сталін, зі своїми найближчими соратниками молотовими, беріями, кагановичами, хрущовими та другими наживаються на українській крові та багатствах України.

На совісті цих «старших братів» — обер-катів України, є мільйони жертв українського народу. На їх совісті українські селяни, робітники, інтелігенти;

На їх совісті українські революціонери-націоналісти: Сергій Єфремов — голова Спілки Визволення України (СВУ), і член[и] СВУ — українські діячі, письменники, учителі, науковці, як: Чехівський, Дурдуківський, Гермайзе, Ніковський, Старицька-Черняхівська і др.;

розстріляна українська молодь — члени Спілки Української Молоді (СУМ);

члени Українського Національного Центру: Чечіль, Голубович, Лизанівський, Г. Коссак і др.;

заслання і смерть проф. М. Грушевського, Андрія Річицького, проф. Кримського, Воблого і др.

На їх совісті і українські комуністи-патріоти, члени ВКП(б): Олександр Шумський, Микола Скрипник, український письменник Микола Хвильовий, економіст Волобуєв і др.

На їх совісті насильна колективізація в Україні в 1928-1933 рр. і знищення тисяч сільських господарств та запровадження в Україні сталінсько-колгоспної кріпаччини.

На їх совісті сотні тисяч українських революціонерів — членів ОУН і УПА.

На їх совісті великий голод на Україні в 1932-1933 рр. і 5 мільйонів жертв того голоду.

На їх совісті тепер[і]шній голод в Україні та жертви, які кожного дня пожирає голодова смерть.

Тридцять літ Сталін зі своєю клікою розгулює по Україні, тридцять літ Україною керують більшовицькі сатрапи, змінюючи її в колонію російсько-більшовицької імперії.

Весь український народ, всі українські патріоти мусять пам'ятати, що більшовизм несе в Україну національне поневолення та економічну експлуатацію, несе руїну, смерть і голод, і тому нещадна боротьба з більшовиками — це перше завдання українського народу, бо тільки знищення більшовицького ладу принесе визволення України.

Тому всі на боротьбу з російсько-більшовицьким загарбником!

Тому всі на шлях Української Національної Революції!

Хай живе Національно-Визвольна Революція Українського Народу!

Геть російсько-більшовицьке поневолення України!

Хай живе Українська Самостійна Соборна Держава!

Липень 1947 р. Організація Українських Націоналістів

З друкарні імени Кліма Савура

*Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею.
Виставкова колекція.*

16.

УТВЕРЖДАЮ
Н.Н. ЧАЛЫНИК 4 ОТДЕЛЕНИИ 2 ОТДЕЛА УГБ УНКВД ПО РОЗЕНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ,
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
/ЧЕРНИВСКИЙ/.
20 марта 1940 года.

По следделу № 21020-40.

По обвинению КОВАЛЬЧУКА П.С.
пр. пр. ст. ст. 54-10 - 11 УК УССР

ПОСТАНОВЛЕНИЕ.

/ О приобщении к следделу водозветных доказательств /.

20 марта 1940 года.

гор.Ровно.

Н.Н. Чалыник 4 Отделении 2 Отдела УГБ УНКВД по Розенковской области, мл. лейтенант государственной безопасности ВУБ/УОН, сего числа рассмотрев обнаруженную и изъятую при обыске и аресте гр-на КОВАЛЬЧУКА Петра Степановича, 1885 года рождения, *милитаризму*.

Н А Ш Е Л:

что изъятая литература в количестве 3-х сборников на украинском языке под названием:

1. Перед Святанком-ти: 24-я страничка издание 1934 года Накладом Владивиництва "Ридный Колос" в Луцьку.
2. До схиб сонца -к: 32-х страничках издание 1937 года Накладом Владивиництва "Ридный Колос" в Луцьку.
3. Молодим - на 16 ст. вниках издание 1937 года Накладом Владивиництва "Ридный Колос" в Луцьку.

Вышеназванная литература по своему содержанию является контр-революционной, выполняемая провокационными клеветническими заявлениями по адресу ВКП/б/, Советского правительства и их руководителей.

Установлено, что в первом указанной контр-революционной сборнике под псевдонимом "ПЕТРО-КОВАЛЬ СТЫЛОВИ:" делается обвинительный выдывок Петру Степановичу, а посему на основании ст. 51К УССР

ПОСТАНОВИЛ:

Вышеназванную литературу как вещественные доказательства приобщить к следделу № 21020-40: по обвинению КОВАЛЬЧУКА П.С. в пр. пр. ст. ст. 54-10-11 УК УССР

Н.Н. ЧАЛЫНИК 4 ОТДЕЛЕНИИ 2 ОТДЕЛА УГБ
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
/ВУБ/УОН/.

Постанова про залучення до справи Ковальчука Петра Степановича речових доказів

«ВЕРДИАН»

УКРАЇНО-РОСИЙСЬКА ПЕРШОСВІДОМА
СЛУЖБА ГОС. БЕЗПЕКИ

ОБ'ЄДНАННЯ:
ПРОКТОРСТВО РОСИЙСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Октябрь 1940 года

ОБВИНІТЕЛЬНЕ ЗАКЛЮЧЕННЯ

По справі № 21030
По обвиненію КОВАЛЬЧУКА Петра
Степановича по ст. 54-10 ч. 2-я
54-11 УК УРСР.

В Управление НКВД по Кировоградской области
поступили следственные материалы из Управления НКВД по Ровенской области по обвинению КОВАЛЬЧУКА Петра Степановича по ст. 54-10 ч. 2-я, 54-11- УК УССР.

Проведенням по делу расследования -
установлено:

КОВАЛЬЧУК Петр Степанович, 1885 года рождения,
уроженец села Поповки, Конотопского района, Сумской области,
с 1917 по 1918 год состоял членом партии эсеров.

В 1919 году по рекомендации петляровского отряда
БЕРДИНА, вступил добровольно в петляровскую армию в качестве
защитника, участвовал в боевых действиях в районе Спальки и в районе
Подола в местечке Каменец-Подольск.

После разгрома петляровской армии он эмигрировал
за границу. Находясь на территории Б. Польши на протяжении
20-ти лет проводил враждебную деятельность по отношению к Советскому Союзу, издавая в печати статьи, брошюры, под
псевдонимом "Петро КОВАЛЬ-СТЕПАН", в которых клеветал на
жизнь в СССР.

В сборниках "Перед Свистком" издали в
1934 году, "До свистка" издали в 1937 году,
приобщены к делу в отдельных конвертах /, клеветы на коммунистическую партию и Советское правительство и руководители,
находясь в Польше, а также призывал украинское население к созданию
самостоятельного украинского государства так называемого
"Самостийна Україна".

Звинувачувальний висновок у справі
Ковальчука Петра Степановича

*Posel Stefan Skrypnyk, sekretarz
Sejmu R. P.*

Член керівництва Рівненського повітового комітету допомоги
голодуючим на Україні Степан Скрипник

MIKOŁAJ MASŁOW,

senator R. P., członek Wołyńskiej Grupy regionalnej posłów i senatorów B. B. W. R., prezes Komisji rewizyjnej Wołyńskiego Ukraińskiego Zjednoczenia, członek zarządu klubu „Ridna Chata”, prezes Wołyńskiego Ukraińskiego T-wa Teatralnego.

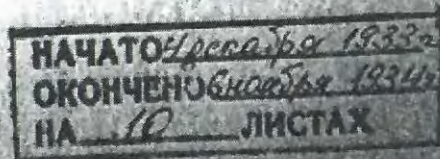
BEZ RADJA DOM JEST GŁUCHY!

Голова Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на
Україні Микола Маслов

Підготовив комітет такої комісії
опором на Україні і Рівненський

2 Інструктивні
письма Волинського громад-
ського комітету голодаючим
на Україні в Луцьку
о представлених відповідно
о своїй діяльності.

Архівна справа з листуванням Волинського громадського комітету
допомоги голодаючим на Україні в Луцьку з Рівненським повітовим
комітетом

ПАНАХИДА

за упокій душ дванацяти мільонів нещасливих жертв голодової смерті наших братів

на колясь пребогатої ПРИДНІПРАЩИНИ та КУБАНІ,

що згинули мучаничею смертю внаслідок нелюдських

знущань та Терору Московських червоних Катів.

відбудеться в неділю дня 29 жовтня ц. р. після служби Божої у

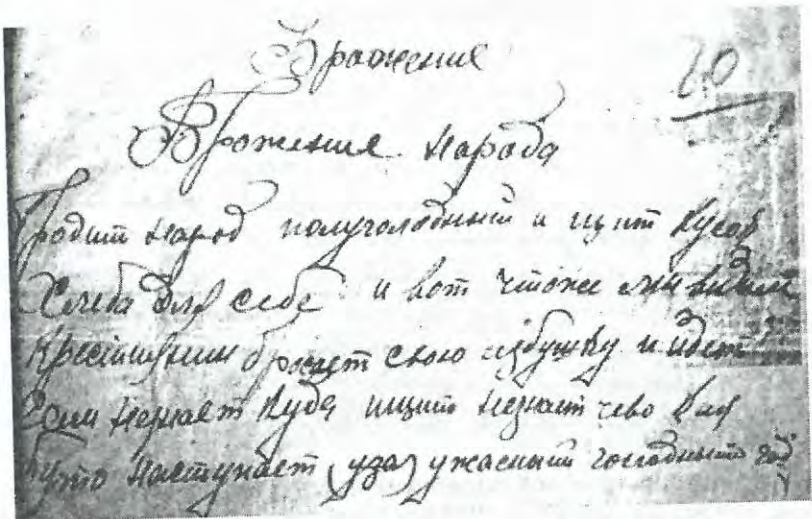
Рівненському Православному Соборі.

В цей пропам'ятний день всенародньої жалоби, хай не бракує ніодного українця (ки) без огляду на особисті переконання на цьому сушньому обряді.

Врх. Савсера Мн. 12

КОМІТЕТ У. Н. Д. О.
в Рівношу.

Листівка Рівненського повітового комітету УНДО про проведенні панахиди за померлими від голоду в Радянській Україні

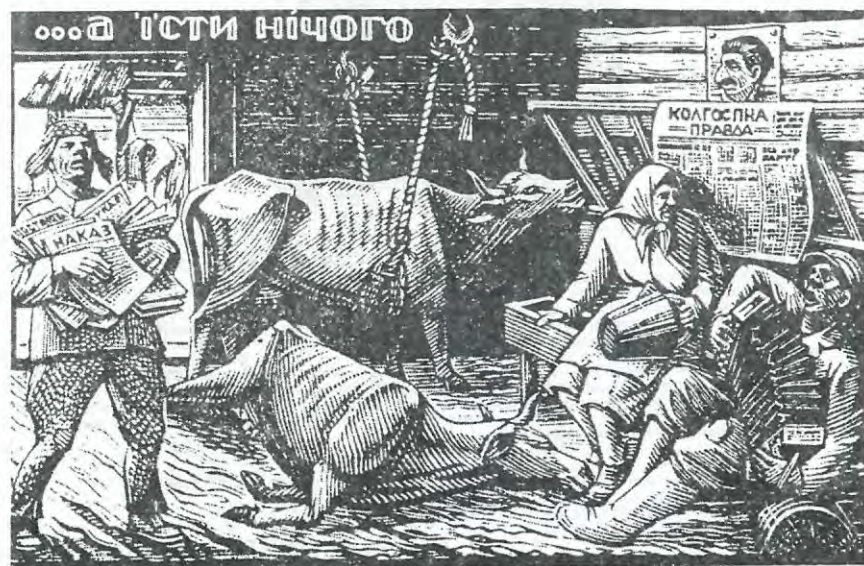
Листівка про тяжке становище селян, виготовлена Соловійовим З.А.

Дереворит Ніла Хасевича «Що вивозять з України в Росію...»

Дереворит Ніла Хасевича «Людей у ярма запрягли»

Дереворит Ніла Хасевича «... а їсти нічого»

Тридцять літ більшовицької влади в Україні

Український народ! Тридцять літ. Більше вищого для України позначило кров'ю, руйну, розстрілами, голодом і нищедним часом, що має українській національний характер.

30 літ створив більшовицька сім'я—Сталін, зі своїми найближчими «соратниками» Молотовим, Берією, Кагановичем, Хрущовим та іншими—взявся на українській крові та багатствах України.

На совісті цих «старших братів»—обер-квіт України, 5 мільйонів жертв українського народу. На їх совісті українські революціонери—націоналісти: Сергій Єфремов голова Сілки Визволення України (СВУ), і члени СВУ—українські діячі, письменники, учителі, науковці, як: Чехівський, Дурдучівський, Герцак, Ніковський, Старицький, Черняхівський і др.;

розстріляна українська молодь—члени Сілки Української Молоді (СУМ); члени Українського Національного Центру: Чечіла, Голубович, Дізнанівський, Г. Косак і др.; заслання і смерть проф. М. Грушевського, Андрія Річицького, проф. Криницького, Шиблого і др.

На їх совісті і українські комуністи-патріоти, члени ВКП(б): Олександр Шумський, Микола Сиряник, український письменник Микола Хандьоровий, економіст Волобуєв і др.

На їх совісті насильна колективізація в Україні в 1929—1933 рр. і знищення тисяч сільських господарств та запровадження в Україні сталінсько-колгоспної кріпацтва.

На їх совісті сотні тисяч українських революціонерів—члени ОУН і УПА.

На їх совісті великий голод на Україні в 1932—33 рр. і 5 мільйонів жертв того голоду.

На їх совісті герцогів голод на Україні та жертви, які кожного дня помирали голодною смертю. Тридцять літ Сталін зі своєю клякою розгулює по Україні, тридцять літ Україною керують більшовицькі сатрани, сім'я Сталін в колонію російсько-більшовицької імперії.

Шоесь український народ, всі українські патріоти мусьє пам'ятати, що більшовицька сім'я в Україні південноукраїнським комуністичним та економічним експлуатацією, несе руйну, смерть і голод. І тому закликає боротьбу з більшовицькою—це перше завдання українського народу, бо тільки знищення більшовицького ладу принесе визволення України!

Тому всі на боротьбу з російсько-більшовицьким загрозником!

Тому всі на шлях Української Національної Революції!

ХАН ЖИВЕ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ!

ПЕТЬ РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКЕ ПОНЕВОДЕННЯ УКРАЇНИ!

ХАН ЖИВЕ УКРАЇНСЬКА САМОСТІЙНА СОВОРНА ДЕРЖАВА!

Листопад, 1947 р.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

В друкарні Іванів Казиміра

Листівка ОУН з дереворитом Ніла Хасевича
«Громадою обух сталить...»

ЗМІСТ

До читачів книги	3
«Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України»: Відлуння Голодомору 1932-1933 років на Рівненщині	5
Документи	62
Фотографії та ілюстрації	77

Науково-історичне видання

**«ПОЧУТИСЯ ОДНИМ НЕРОЗРИВНИМ ЗІ СВОЇМИ БРАТАМИ
І СЕСТРАМИ ВЕЛИКОЇ УКРАЇНИ»**

Відлуння Голодомору 1932-1933 років на Рівненщині

Науково-редакційна група книги
«Реабілітовані історією. Рівненська область»

Андрій Жив'юк,
науково-історичний нарис, публікація документів

Руслана Давидюк,
науково-історичний нарис

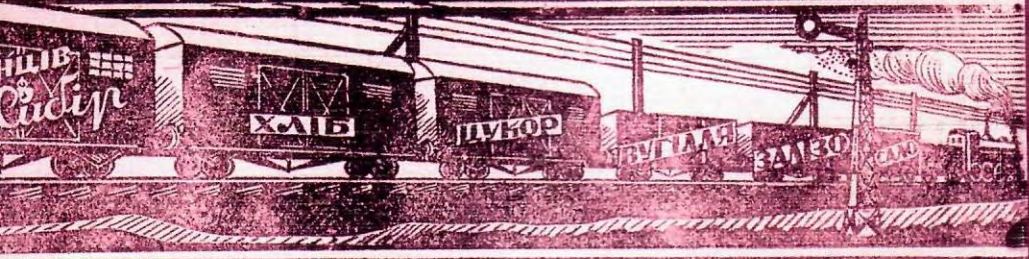
Відповідальна за випуск *Галина Волкова*
Комп'ютерна верстка *Ірини Шевчук*

***Видано за сприяння Рівненської облдержадміністрації та
обласної ради відповідно до обласної Програми розвитку
книговидавничої справи, збільшення випуску книг місцевих
авторів на 2006-2010 роки.***

Здано до набору 31.07.08. Підписано до друку 15.08.08. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура UkrainianKudriashov. Друк офсетний. Ум. друк.
арк. 5,34. Обл.-вид.арк. 6,9. Тираж 320 прим. Зам. 1416.

В ВАТ «Рівненська друкарня». 33027, м. Рівне, вул. Київська, 10.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців № 454, серія ДК від 21.05.2001 р.

ЩО ВИВОЗЯТЬ З УКРАЇНИ В РОСІЮ

ЩО ПРИВОЗЯТЬ В УКРАЇНУ З РОСІЇ

